

Жартуйте, дітоньки, бог з вами!
 Тепер вам вільно жартувать.
 А як жили ми під панами,
 Тоді жартовано із нами
 Так, що не дай бог споминать!
 Було за найменшу провину:
 Потрутиш панську худобину,
 Собаку вдариш, що з руки
 У тебе хліб рве, слово скажеш,
 Віз перевернеш, сніп зле зв'яжеш —
 Три шкіри спустять гайдуки.

Пани тоді були не тее,
 Що нині. Що тепер пани!
 Хоч на нім шмаття дорогее,
 Хоч ситі, наче кабани,—
 То кождий ходить зосторожна,
 Боїться мов біду збудить;
 Довкола шниряє, глядить,
 Де б грошиків позичить можна,
 І думка в кожного тривожна,
 Що наборг їсть і наборг спить
 І що кишеня все порожна.

Не те за панщини було!
 Там кождий пан ступав так бучно
 І відзивався так бундючно,
 Немов король, чи мав село,
 Чи цілий ключ. Не перейшло
 І через голову нікому,
 Щоб що змінитися могло
 В тім розпорядку віковому.
 Пани і панщина у всьому
 Зрослись, здавалось, нерозлучно.

Тоді-то стоїло поглянуть
 На пана. Просто очі в'януть
 У мужика, як пана вздрить,
 Хоч пан не лає й не кричить!
 Пощо кричать? Гнів крові шкодить!
 Ні, нині й цар, мабуть, не ходить

Так гордо по своїй столиці,
Як пан тоді селом ходив.
Тут гарна доня у вдовиці —
У двір її! Загородив
Господар пліт новий: «Гей, хаме,
Городиш моїми лісками!
Пліт розбирай і в двір звези
Або оплату положи!»

Чи ласка панська, чи кара —
Все, мов нехибний божий суд,
Паде на смирний, темний люд,
І навіть писнуть, сплакати — варат!
Тоді в панів сміялись очі,
Забави по дворах гули,
І лови по лісах ішли,
Лунали співи дні і ночі,
Тоді-то й раз пани були
До жартів, вигадок охочі.

А як в ту пору грали в карти!
І нині грають, звісна річ,
І туманіють день і ніч,—
Без карт, мабуть, ніщо й не варти
Забави панські. Але ж, діти,
Мабуть, не прийдесть вам уздріти
Таких грачів, як в давній час!
Дукатів всипав повну чарку
І на одну поставив карту,
Програв, не глянув ані раз,
Не зблід, не задрижав на волос
І навіть не понизив голос,
Хіба кишенею потряс.

Воно-то, дітоньки, й не диво!
Се ж з поту нашого і мук
Плило те золотее жниво
Сотками літ до панських рук.
Лицарський дух, воєнну славу,
Всю ту минувшину криваву,
Всі ті багатства і пишноти,
Все зіпсуття і всі підлоти,
Гумори панські, лови, карти,

І всякі гулянки шальні.
І ласки панські, й панські жарти —
Мужик все виніс на спині.

II

Цікава річ: часи зближались,
Коли, звідкіля не зирни,
Чимраз гучніше розлягались
Ладу нового віщуни,
Слова: свобода, рівне право...
І навіть панськії сини
Перейнялися ними й жваво
Пішли між люд і понесли
Потіху скорбним. Ба, були
І між панами два-три — люде,
Що бачили ясніше діло,
Хапалися, хоч і несміло,
Новин, бо чули, що не буде
Ім вічно панщина служити.

Та мов хто в лісі заблукає,
Даремно груди надриває,
Даремно кличе і кричить —
Так послуху не знаходили
Слова новії у панів,
А тільки більше ще будили
Завзяття і дразливий гнів.
Були й такії поміж ними,
Котрі не раз перед чужими
Жалілись: «Дідьчий час настав,
Не лиш для хлопа, а й для пана!
Ота робота панщизняна
Зовсім руйнує нас», — мовляв.
І починали, наче з книжки,
Вичитувать, які пожитки
Приніс би їм наемний труд.
Та й ті не думали на ділі
Змінити порядки застарілі
І увільнить з ярма свій люд.

Воно й не диво! Власне царство
Всміхаєсь кождому, а ще

Бог знає, що там принесе
Нове свобідне господарство.
А хоч там деякі пророки
Грозили, що за два-три роки
Уряд сам панщину знесе,
То їх осміяно. «Се басні!
Та ж панщина — приватна власність!
Яке ж уряд міг право мати
Приватну власність відбирати?»

В тій певності жили пани
Аж до остатньої хвилини,
Своєї гордості вони
Не вменшували ні краплини.
І як не раз літньої днини,
Коли західний неба край
Вже вкрила груба, чорна туча
І звільна, грізно суне, знай,
Глухими громами кипуча,
А тут ще сонечко жарить,
Немов натужує всі сили,—
Отак пани людей гнітили
Найдужче в тій остатній хвили,
Коли вже дзвонарі спішили
На благовіст новий дзвонить.

III

От з тої-то доби тяжкої
У моїй пам'яті старій
Пригода згадуєсь — такої
Не дай вам бачить, боже мій!
Згадалося, як пан Мигуцький
З громадою пожартував,
Згадався плач і стогін людський,
Якого жарт той коштував.

От слухайте ж! Не в тій я ціли
Говорю вам про давнину,
Щоб, може, ви на дітях мстили
Батьків засліплених вину.
Бог з ними! Вже досить помстилась
Над ними власна сліпота.

Глядіть, лиш споминка лишилась
У нас про пана, а тота
Палата, що ми мурували,
Котру він, було, назива
«Моя твердиня», де дрижали
Піддані, де музики грали,
Пані й пани всю ніч гуляли —
Се нині коршма, в панській зали
Шваркоче нині жидова.

Помстився бог за наші муки!
І як тепер про панські штуки
Говорю я, то не на те,
Щоб в вас ненависть розбудити,
Бажанням помсти осквернити
Свободи твориво святе,
А лиш на тее, небожата,
Щоб споминка старого тата,
Моя ся споминка мала,
Вам сил, відваги додала.

Ще ж не заснуло наше лихо;
То голосно воно, то тихо
Підкрадується до села.
Хто знає, може, доведеться
І вам такого ще дожить,
Що чоловікові здається:
Тут треба голову зложить!
Пропала правда, згибла доля,
Закована громадська воля,
Неправда всюди верх держить.

В таку-то хвилю, діти милі,
Ви повість згадуйте мою
І згадуйте, що сеї хвилі
Я з досвіду вам подаю.
В сам час, коли неправда люта
Найвище голову здійма,
В сам час, коли народні пута
Найдужче тиснуть і закута
Народна мисль мовчить німа,
Довкола найтемніша тьма,
Надії й просвітку нема,—

В той час якраз ви не теряйте
Надії й твердо тее знайте,
Що в груз розсиплеться тюрма,
Неправді й злу не потурайте,
В зневірі рук не покладайте
І увільняйтеся з ярма.

IV

Був пан Мигуцький, пан багатий,
Хоч на однім селі сидів.
З якого роду був — не знати,
Та що хлопів тиснути вмів,
Що дер данини безпощадно,
Дні панщини числив прикладно,
Хвилинки не подарував,
Що був багач, громада гола,—
То славили пани довкола,
Що добре господарював.

Не раз зимою, як у полі
Нема роботи, а в stodолі
Все зроблено і ліс не тнуть —
Щоб панщини не дарувати,
Він каже, було, лід орати,
А то хлопи в хатах заснуть.

І те сказати, про хлопа дбав він,
Як дбав про коней і волів;
Взимі три вози дров давав він,
Щоб хлоп продроглі кості грів;
Весною хлібом спомагав він,
Щоб літом з голоду не млів.

Любив, коли був хлоп здоровий,
Прудкий до праці і розмови,
До танців, сміхів і пісень;
Та не любив хлопів багатих
Та мовчазливих і завзятих,
А на письменних був огонь.

«Хлоп щоб умів орати, косити
І в танці дівкою носити,

Та «Вірую» і «Отче наш».
Письма не треба хлопу знати:
Як хлоп почне книжки читати,
Хто буде пану свині пас?»

І хоч-то ніби наставляв він
На те, щоб хлоп порядок знав,
Та все-таки горілку гнав він
І кожду гінку розділяв
На кожний номер у селі:
По стільки гарців, скільки хата
Душ має: хлопці чи дівчата,
Чи то старії, чи малі.
І кождому за ту горілку
Ціну втягав у інвентар,
Як присний панщини тягар:
Сплати чи відроби той дар,
А трунок лий хоч на долівку,
Лиш іншому продать не смій!

Був в того пана й орендар,
Що з паном тихую тяг спілку.
Людей музикою у свій
Шинок заманював. Тут люди
Лишали розум, сіряки
І чоботи, дівки — вінки,
А господині — покладки;
Тут війт робив громадські суди,
А жид лиш цмокав залюбки.

Чи много літ отак, чи мало
Те панське ремесло цвіло —
Аж раптом в коршмі тихше стало!
Щось на людей таки найшло,
Що почали, на панське горе,
В якусь задуму попадать.
І роблять панщину, терплять,
І кожде пильне, кожде скоре
(Як ні — нагайка плечі спорел!) —
Та якось тихо, мовчки так,
Понуро навіть, мов глибоко
В душі гризе якийсь черв'як,
Немов якась таємна сила

Ворушиться у темній млі;
Скрізь чути дотики її,
Та нічого не бачить око.

Музика молодим немила,
В шинок заходять тільки ті,
Кому вже в кров і кість віссалась
Та панська школа. Жид біжить
До пана, плач підняв і галас:
«Нізвідки рати заплатить!»

А пан і сам уже віддавна
Ту зміну в людях замічав
І злився, бив, карав, кричав —
Дарма. Вже звільна й сам вбачав,
Що річ се таки не забавна.
Він добре знав, що поки п'є,
Співає, робить без упину
Й сміється хлоп, так довго є
Похожий він на худобину,
Що вік цілий в ярмі жиє
І тішиться, як дістає
До паші зерна одробину.
Та як почне він сумувати
І вішать голову униз,
Над своїм станом розмишляти,
Поради у людей питати,
Тоді тремти і стережись!

Бо думка, свідомість народа
І однодумців тиха згода —
То ворог лютий тих усіх,
Чиє багатство і вигода
На поті і сльозах людських
Основані. От пан дні й ночі
Над дивом тим усе міркує,
То сердиться, а то й сумує,
Немов нещастя серце чує,
А далі скрикнув, аж підскочив:
«Тут, очевидно, хтось бунтує!»

«Бунтує хтось!» — Мій боже милий,
 Хто в нас тоді не бунтував!
 Урядники панів в'язнили,
 Що революцію чинили;
 Пани знов світу голосили,
 Що сам уряд попідкупляв
 Хлопів, щоб шляхту мордували.
 Одні в жидах вини шукали,
 Ті езуїтів приплели,
 А інші знов ширили вісти:
 То демократи, комуністи
 І емісарії були.

А серед тої колотнечі
 Мужик стояв, зігнувши плечі,
 Німий, сліпий, а всім грізний.
 Бо й як же ж! Після вікової
 Тиші мов ураган страшний
 Зірвавсь, і то без ніякої
 Причини, й кровію братів
 Країну рідну обagrив.

Ні, се аж надто очевидно,
 Що тут якась рука брудна
 Навмисне із самого дна
 Душі народної безстидно
 Й безбожно вгору підняла
 Найдикші страсті, задурила
 Народний розум, заглушила
 Чуття, і тисла, і вела
 Нетямні руки до удару.

Хоч від тарнівського пожару
 Вже рік минув, хоч дні лічив
 Ценглевич в Куфштайні, Дембовський
 Над Віслою в землі десь гнив,
 А в Львові голову зложив
 На Гицлівській горі Вішньовський,—
 Проте раз в раз по краю йшла
 Якась холодна дрож, тривога,
 Всі ждали вибуху нового,

Щоранку дякували богу,
Що ніч без вибуху пройшла.

Немов недужий в лихорадці
Після тяжкої операції,
У сні й наяві все тремтить,
За льоду дотиком зриваєсь,
Не знає сам, чого лякаєсь,
Лиш тее чує, що болить,—
Так край наш по різні два літа
Тяжкий настрій переживав,
Так конання старого світа
Важке болючо відчував.

Та й ще одно цікаве діло!
Хоч руський люд в страшні ті дні
Ніде не кидавсь до різні
(Про Горожану скажу сміло,
Що потерпіли там пани
Найбільше з власної вини,
Що битву почали з хлопами) —
А навіть декуди ставав
І сам панів обороняв
Перед мазурськими товпами,
Проте і в нашій стороні
Не ласкавішими очима
Дивився пан на християнина,
Ніж у самій Мазурщині.

Знать, думали: що вчора там,
Те нині може статсья нам,
Ще й гірш, бо тут ми в чужині.
Тож дикі слухи не втихали
І всіх в напруженні держали
І у роздрозненні важкім.
Мов хмари над селом нависли
І з них от-от ударить грім,
Так нашій шляхті в році тім
Бунт хлопський не сходив із мисли.

От і не диво, що коли
Такий настрій побачив людський
І вчув, що й коршму почали

Минать, горілки не пили,—
«То бунт!» — аж скрикнув пан Мигуцький.
Та хто бунтує? Перебрав
Усіх сміліших, дотепніших,
Що здавна їх на оці мав,—
Та з них ніхто ніщо такого
Підозреного не зробив,
Щоб міг вину звалить на нього.

Питає, чи не проїздив
Який комісар? Чи якого
Письма хто з міста не приніс,
Чи не скликали де громаду,
Не радили таємну раду?
Ніхто не бачив. «Що за біс?» —
Міркує пан і сюди й туди,
Серед покою мовчки став,
Аж голову схилив на груди,
З натуги дум аж засвистав.
Втім, скочив, затремтів, рукою
Ударивсь двічі по чолі:
«Дурний я! — скрикнув.— Я тут стою
І мучусь, б'юся сам з собою,
Хто люд мені псує в селі,
Із-за десятої границі
Пронюхую бунтівників,
А бунту сущої криниці
Заткати й досі сам не хтів.
Найголовніший емісар
Під боком в мене бунт готує.
O, Sargeant! Warum nicht gar! ¹
Таж се, напевно, піп бунтує!»

VI

Старий був, смирний піп у нас,
Іще з тих давніх, мало вчених,
У Луцьку чи в Холмі свячених,
Що то жили й робили враз
Із мужиком, що поглядали
На панський двір тривожно, мали

Для пана лиш низький поклін
І ненастанно почували,
Що їм чужий, ворожий він.
А пан, хоч явно не цурався,
Все здалека від них держався,
Не сповідавсь, не причащався,
А як яке лучилось діло,
Що змовиться з попом веліло,
У двір до себе закликав,
Та до покоїв не пускав.

Попам сільським лиш тільки всього
Було із попування того,
Що на ту панщину не йшли.
Грунт між громадою держали,
За треби, що хто дав, те брали,
І з праці рук своїх жили.

Не думав, певно, старовина,
Наш піп, не снів, мабуть, і сном,
Що надійде така година
І перед панськими очима
Зістане він бунтівником.
Та довелось!

Вдівцем бездітним
Багато літ він жив у нас,
Аж заманулось йому раз
Зайняться ремеслом просвітним.
Хоч сам він небагато знав,
Та як у полі вже робити
Не міг, то щиро забажав
Дітей хоч читання навчити.

Недовго й думавши, давай
До себе дівтору скликати.
Веде їх літом в поле, в гай,
Зимою до своєї хати.
І не відразу їх садив
За книжку ані за азбуку.
Чи то тому, що й сам блудив
Замало в книгах, чи судив
Він гостро книжну науку.
Він зацікавлював дітий

То повістками, то казками,
А головно на сей святий
Великий божий світ — природу
Раз в раз увагу їх звертав.
На кождім кроці свого ходу
Він щось цікаве зустрічав,
Про все умів щось розказати
І вмів до всього нав'язати
Чи то випадок із життя,
Чи корисну якусь науку.
Умів і кожде він дитя
Розрушать, взяти мов за руку,
Збудити власні в нім думки
І визвать власнії уваги,—
Так що малії дівчаки,
Обдерті, босі, залюбки
До нього йшли, мов овечки
До пійла в час літньої спраги.

Та річ у тім іще не вся:
Їх до попівської оселі
Не так тягла наука ся,
Як більш гостина в панотця,
Оті полуденки веселі
В просторій хаті, за столом,
Де піп і челядь вся гуртом,
Немов сім'я одна, сідали.
Свобідно слуги жартували,
А панотець мов батько всім,
Сього впімне, того наставить,
Як що робить, як ділом править.
А діти слухають, і їм,
Навиклим дома бачить голод,
Зносити дим, і бруд, і холод
І чуть щорана стук в віконце
І крик сіпак: «Ану, чи конче
Вам бука треба? Виходіть!» —
Навиклим бачить невсипущу
Журу батьків і серце рвущу
Одну зітханья пісню чуть,—
Тут, в тім кутку, де все ясніє,
Де чисто, тихо і приютно,
Де слова прикрого не чутно,

Сам з себе якось ум міцніше,
Розширюєсь дитяча груди.

Встають, ідуть в садок, гуляють.
Присядуть трохи відпочить.
От панотець читати вчить:
З прутків вербових укладають
Здорові букви на піску,
А далі й книжечку яку
Їм винесе; товпляться тут,
Цікаво в книжку заглядають,
Знайомі букви пізнають,
В слова знайомі їх складають.

Не знаю, бог дає, мабуть,
Усяким людям всякі дари:
Одному ясний, сильний ум,
Що не знаходить в світі пари;
Другому рій крилатих дум,
Що, мов орли, летять за хмари,
Ще іншим руки золоті:
Що очі бачать, руки вдіють.
Який же дар дістали ті,
Що так дітей учити вміють?
Мені здається, в скарбі тім
Любві найбільш дісталось їм.

Чимало вчителів стрічав я
В житті, чимало жив з людьми
А про такого й не чував я,
Щоб так з маленькими дітьми
Вмів поводитись, як покійний
Наш панотець. І що то був
За празник у селі подвійний,
Як на великдень хлопці наші
У церкві складно заспівали,
На криласі напереміну
Апостол по пунктам читали!
Мов рій уліті, люд загув,
Мама аж плакали. «Такого
Ніхто від віку в нас не чув!
Чи бач, хлоп'ята! Дарма каші
Не їли! Бач його, старого,

Як вивчив!» В радісну, нестрійну
Громаду коло церкви збились
Батьки і стали міркувать,
Як панотцю віддякувать
За те. Та поки ще рішились,
Вже з двораків один спішив
У двір, щоб пану все сказати.

Пан сам до церкви не ходив,
Щоб враз із бидлом не стояти.
Скінчилась служба, посвятили
Паски, аж ось з двора біжить
Післанець до попа: «В тій хвили
Пан хоче з вами говорити».

Іде наш піп. В громаді тихо
Зробилось, посумніли щось,
Почули, що якесь тут лихо
Над ними без вини стряслось.
Гуртом хотіли проваджати
Попа, та він їх задержав:
«Не треба пана дратувати»,—
Перехрестившись, сказав.

Пішов. З свяченим і з пасками
Громада коло церкви жде,—
Аж ось по хвилі він іде.
«Христос воскрес! Та бог із вами!
Чому не йдете по хатах?
Не бійтеся! Ніякий страх!
Пан лиш питав мене, як смів я
Без волі власті заводить
Якусь тут школу? Відповів я,
Що школи зовсім не завів я,
Лиш так приватно хтів навчить
Дітей письма, зовсім без плати.
«Ну, сього я вам заказати
Не можу,— згодя каже пан,—
Лиш по добру пораджу вам:
Покиньте се пустее діло!»

«Я б був його й не зачинав,—
Отак я пану відказав,—

Коли б до мене не наспіло
Із консисторії письмо:
Не лиш дітей в селі навчати,
А й школи де мож закладати».

«Чи так? Ну, се ще ми вздримо!» —
Сказав вельможний і рукою
Махнув на знак, що вже на днесь
Досить розмови! Йдіть в спокою,
Не бійтеся! А ви, хлоп'ята,
До мене завтра всі на свята!
Ну, йдіть! Громадою такою
Не стійте тут! Христос воскрес!»

VII

І почалась від того дня
Поміж громадою і паном
Глуха постійная війна.
Се ж перший раз та вість прийшла нам,
Що пан у своєму селі
Чогось-то зборонить не сміє.
А то ми ось віки цілі
Жили й, мов жито на ріллі,
Туди хилились, відки віє
Могучий вітер панських слів.
Хлоп і подумати не смів,
Щоб проти панського бажання
Робити щось, а як не міг
Знести неволі та знущання,
То кидав все, в чужину біг,
Лишаючи дітей своїх
Іще на більше горювання,
Аж враз: «Не можу зборонити!»
Значить, є щось таке над ним,
Чого і він боїться, чим
Йому не вільно погордити.

Почувши се, ціла громада
Немов наново віджила.
Ще в свята по хатах ішла
Оживлена гуртова рада:

«Нам треба всіх дітей учити,
Пан нам не сміє зборонити,—
Отак відважно гомоніли
Ті, що ще вчора так тремтіли.—
Нам треба школу завести!
Або ж то ми такі послідні,
Що мусять наші діти рідні
Ярмо таке повік нести?»
Та — ніщо крити шила в місі —
Знайшлися старші, розважніші,
Що вцитькувати прийнялись:
«Чого ви так розрешетились?
Напам'ять слово те навчилися:
«Не сміє». От чекайте лиш,
А він посміє вам! От краще
Мовчїть, щоб грішне тіло ваше
Не мусило відповідать
За ваш нерозум!»

Посумніли

На тую мову смільчаки.
У многих ще такі свербіли
Від панських буків синяки.
Та годі знов було ховаться,
Не будши в лісі, від вовків.
От і прирадили удаться
До города і розпитаться
В комісара, щоб він повів,
Чи можна будь громадській школі
В селі без панової волі?

Комісар німець був у нас,
Немолодий уже панисько,
Смішний такий. Було, не раз
В село заїде — пізній час,—
В двір не заїде, хоч як близько,
А все до хлопа. Киселю,
Борщу, вареників, логази
Поїсть, балакає. «Люплю
Я руська кльопа,— було, каже,—
Я руські кліп їм тесять літ
І полюпив вас! Топрий лют,
Та кепській пани отут.
То кльопіт. Я вам повітаю:

Як пан вас путе туше тис,
То мене йтїть, я вше то знаю,
Такі йому контуші скраю,
Що путе з злості пальці хрис».

Не знаю за що, але люто,
Усею кров'ю, всім нутром
Він не любив панів, мабуть-то,
За те, що сам не вмів в їх тон
Попастн, чув себе між ними
Чужим, мов сирота яка.
Вони ж на нього звисока
Гляділи й жартами бутними
Принижували бідака.
А то потиху ще шептали,
Що мав оказію таку,
Що раз пани йому нагнали
І стиду, й болю, і ляку.
Була се вість, мабуть, правдива,
Що пан один із добра дива
Йому за півбутельки пива
Трохи не вкоротив віку.

Він ще в молодших був літах,
Щойно авансу дослужився
І все з панами руку тяг,
Бо до одного приблизився,
В якого донечка була —
Не одиначка, та вродлива,
Притім весела і жартлива,
До нього зовсім не спесива,
Отак фіглярочка мала.

Комісар, пана добре знавши,
Не раз у нього побувавши
За ділом зразу, а потім
І прошений як гість у дім,
Не раз з паннами забавлявся
І, хоч поважно все держався,
Манюсі якомь раз признався,
Що рад би цілою душею
Її побачити своєю.

Манюся злегка запаліла,
Всміхнулася і зацімила,
А потім стиха відповіла:
«Pomów pan z matką»¹ — і пішла.
Комісар сам був у покою.
По хвилі ступою тяжкою
Пані добродійка ввійшла.
«Wiem, to pan ma się do Maniusi.
To bardzo dobrze, ale musi
Pan z ojcem mówić, bo bez niego
Nie decyduję sama tego»².

За півгодини вже сидів
Комісар в пана в кабінеті
І, дожидаючи, глядів
На гостей, що, обсівши стіл,
Сиділи мирно при лабеті.
Сидів і ждав зо дві години,
Аж по закінченні гостини
Пани роз'їхались. Тоді
Пан дідич до слуги озвався:
«Ану, Михайле, тут постався!
Бутельку пива принеси,
Дві склянки й кусень ковбаси,
А потім дай до стайні знати,
Там до стаєнного Гриня,
Щоб комісарського коня
Казав негайно осідлати!»

Слуга сповнив, що пан велів.
Пан дідич весело присів
Біля комісара й почав
Балакати про се й про тее.
Комісар слухав мовчки, ждав,
А пан, знай, пива доливав,
Але про діло те слизькее,
Яке комісар розпочав,
Він ані слова не згадав.

Допили пиво, втім слуга
Доніс, що кінь уже готовий.
Пан дідич чемно наляга:
«No pij, pan, jeszcze do po'owy!»¹
Комісар випив і устав
І, помовчавши, запитав:
«No, jakże pan dobrodziej myśli
W tej sprawie, co mówiła pani?»² —
„O proszę, proszę, towar tani!
Dziś jeszcze, teraz zaraz w pocy
Zarządę wszystko, co w mej mocy,
Byśmy na dobre obaj wyszli»³

І, більш не кажучи нічого,
Комісара аж до самого
Коня провів і підсадив,
По плечах поплескав приязно,
Потім щось муркнув невиразно
І моментально, без полики
Кропиви корчик невеликий
Під хвіст коневі вгородив.

«Ну, прощайте! В ласці бога!
Щаслива, пане, вам дорога!» —
Сказав і свиснув. Кінь рвонув,
Підскочив і в галоп пустився.
А пан комісар не хрестився,
Не дякував і не прощався,
За шию лиш коня вхопився
І вихром із двора помчався.

Мчав, поки мчав по рівнім полю,
Та як притрафився рівчак,
З коня звалився неборак
І тут зомлів з тяжкого болю.
Уранці там його знайшли,
До міста возом відвезли.

Тяжкую перебув гарячку
І довго ще терпів від кольки,
Кахикав потім літ із п'ять,
Зарікся більше не сідять
Ні на коня, ані на клячку
Й не залицятися до польки.

І відтоді на всіх панів
Нетайний і завзятий гнів
Комісар мав у своїм серці.
На панський не ступав поріг,
Зате з панами, де лиш міг,
Зводив він юридичні герці.
А був він у циркулі сила,
Трохи не старості рівня.
І не було такого дня,
Щоб рук його не доходила
Якась замотана й немила
Панів з хлопами колотня.

Тому не дивота, що много
Панам давався він взнаки,
І за порадою до нього
З всіх сіл ходили мужики.
І що то вже пани робили,
Аби позбутися його!
До губернатора ходили,
Писали скарги, голосили,
Що люд бунтує, що свого
Пани непевні, що готові
Хлопи вже до розливу крові,
Не хочуть панщини робить.
Та всі ті скарги пропадали,
Комісара не підкопали,
Ні навіть не могли сплямить,
Бо весь округ спокійний був;
Самі ж пани в губернським світі
Являлись в кепській кондуїті,
Комісар ані в вус не дув.

Так от до нього-то вдались
Селяни наші. Аж підскочив,
Коли почув, що наторочив

Наш хлопський ум. «Путуйте лиш!
Не пійтесь! Хай лиш пан стріпує
Вам поронити, то почує
Таке, якого ще не чув.
Путуйте! Тож цісарська воля,
Шоп в коштій весі пуля школя,
Шоп коштий кльо́п письменний пув».

Отсі слова були для нас,
Мов спраглому вода погожа,
Немов правдива ласка божа
В село зійшла. Народ нараз
Почав сходиться, розмовляти,
На школу вже й складки збирати,
Мов пана й в світі не було.

Гай-гай, та швидко ми почули,
Що через рив та в рив стрибнули!
Дізнався пан, про що село
Загомонило. Двадцять чільних
Провідників тих «рухів шкільних»
Прикликав, не сказав ні гич,
А лиш по черзі простирати
Велів і кождому вліпляти
По двадцять солених палиць.

Потім сказав: «А що то, чую,
Що школу вашмосці будують?
Що ж, гарно! Й далше так робіть!
Вже почали збирати складку?
Так се від мене вам завдатку.
Чи, може, мало ще? Скажіть!»
Слова ті з усміхом, крізь зуби
Цідив він, але враз поблід,
Весь задрижав, зціпились губи,
В очах заблис зловіщий світ.

«Га, хами! — крикнув він.— Гадюки!
Вам школи треба? Знаю я,
Куди ви гнете! Не азбуки,
Вам волі хочеться! Змія,
Не хлоп! Мовляв: письма лизну,
То хто тоді на панщину

Мене посміє гнать? Ідіть!
Не попадайте в мої руки,
Бо лихо буде! Лиш, їй-богу,
Якщо про школу ту дурну
Ще раз почую, то такого
Вам всиплю бобу солоного,
Що замакітриться вам світ!»

Та помилився пан сим разом:
Гадав побоями злякать,
А роздражнив ще більш. «Згибать,
То згинем! — стали всі кричать. —
А не уйде йому се плазом,
Не зречемось ми правди своєї!»
І зараз скаргу подали
За самовільнії побої
На пана. З уряду пішли
Допроси. Пан кричав, казився,
Та вже на буки не щедрився.
От так ми й школу завели.

Та тут наш клопіт не скінчився.
Прийшлося учителя шукать,
Бо піп не міг сам постачать.
Та що ми згодимо якого —
Пан незабаром шасть-не-прасть
То до рекрут його віддасть,
То перемовить та до свого
Двора візьме, то налякає
Погрозами, то посилає
Своїх людей в шкільні години,
Щоб школі пакості робили,
Дітей щоб гнали в панський сад
Хрущі, гусільниці збирають.

Та й ми теж пану не спускали,
Все до циркулу скарги слали;
Комісар нам в пригоді став.
Чимало пану досолив він,
Та й в пану ж ворога нажив він,
Бо той за все вину складав
На «шваба». Довго клетотіла
Вражда між ними, аж скотіла

Недобра доля раз закнигть:
Звела їх раз в чужому домі.
Уздівши шваба, пан в ту мить
Прискочив, руку відвернув
І, поки здержали знайомі,
Комісара в лице ливнув.

Скандал зробився, і не знати,
Як здужав пан його зам'яти,
Але комісар не забув
Образи, ждав пори, хилився
І таки за своє помстився,
Та так, що пан ще гірш почув.

Отак два роки колотилось,
А тим часом в селі змінилось
Чимало. Орендар старий
Умер, настав якийсь новий,
Та хитрий з біса. Він-то папа
Підмовив — своїм громадянам
Горілку дешевше пустить.
«Одно, що будуть більше пить,
А друге те: громада п'яна
Не буде й бунтів підносить».

І справді, в ті жидівські сіти
Людей попалося досить.
А жид у коршмі сюди й туди
Підпитим клепле: «Стид вам, люди!
Піп водить вас усіх за ніс.
Нащо вам в школу слати діти?
Нащо вам з паном задираться?
Що при тій школі упираться?
Нащо вам школа? Хай їй біс!»

І от поволі почалася
Зараза з коршми й потяглася
Із хати в хату. Не було
Вже згоди в радах так, як перше,
Ба вже й дітей чимраз, то менше
Ходило в школу. Все село,
Якесь німе, понуре стало.

Лиш співом п'яним, знай, лунало
Та панщини ярмо тягло.
Здавалося, що благородне
Оте зворушення народне
Пропало, порохом пішло.

VIII

Аж враз ні з сього ані з того
В селі щось сталося нового:
Урвався спів, шинок спустів,
Всі люди якось посумніли,
Понуро мовчки ще терпіли,
Та пан відразу зрозумів,
Що не добром се пахне. Зразу
І догадаться він не міг,
Яку і відки се заразу
Навіяв біс якийсь на всіх.

Та, певний того, що ніхто ту,
Хіба лиш піп один бунтує,
Почав розвідувать і чує
Ось про яку попа роботу:
Де тільки трапляться хрестини,
Чи похорони, чи родини,
Чи так в село де для гостини
Попа запросять, за столом
Усюди йде одна розмова:

«Пора, вам, дітоньки, з шинком
Розстатися! Побійтесь бога!
Горілка зводить вас з ума.
Горілка — то чортівська справка,
Себе жалійте! Йде зима,
А в хаті і чобіт нема,
А жид нассавсь уже, як п'явка!
Хоч на дітей своїх глядіть!
Голодні, голі, хорі, темні!
Що вийде з них? Тепер же світ
На світлі, не на тьмі стоїть.
Вже не досить ті скиби земні
Перевертать, а треба вміти

З людьми по-людськи гомоніти,
Не дати кривдять себе ніяк,
Стоять за себе й за громаду.
А як же дасть собі пораду
Невчений, темний, ще й пияк?»

Ба, деякі з двірні казали,
Що в церкві деколи бували,
Що й там на казаннях раз в раз
Піп про тверезість промовляє,
Шинки, жидів, горілку лає
І каже, що вже крайній час
Зовсім її покинуть пити.

Пан став на місці мов прибитий,
Почувши се. «Ось як воно!
Зовсім пора покинуть пити!
Пощо ж мені її палити?
Чи маю, може, свиням лити?
Попу, мабуть, се все одно,
Та не одно мені, о, ні!
Се ж бунт! Таж він в мою кишеню
Виразно засуває жменю!
Таж він підкопує мені
Найліпший дохід! Ей, панотче!
Сього терпіти й чорт не схоче!
Насихмісь тут попа призвать!»

І, ждучи, скорою ходою
Ходив у злості по покою,
Плював, сідав, вставав оп'ять.
Прийшов панотчик, поклонився
І близ порога зупинився,
В руці держачи капелюх;
Глядів тривожно та несміло;
Обличчя зблідло, побіліло,
Мов весь уйшов аж в п'яти дух.
Згори, мов на собаку буру,
На ту непоказну фігуру
Пан марсом своїм поглядів
І сплюнув, вільною ходою
Пройшов два рази по покою,
А піп стояв, мовчав, тремтів.

Вкінці пан звільна наблизився
І аж над самим похилився
І різко, гостро запитав:
«Єгомосць, чи ви дурнем стали,
Чи зроду розуму не мали,
Чи вам дурниць хто нашептав?
Чого ви шию самохіть
Все пхаєте мені у сіть?
Хіба на те вас ваші власти
Попом поставили ось тут,
Щоб ви напроти мене люд
Підбурювали до напасти
І вчили панську власність красти?»

Піп аж додолу похилився
І весь тремтів, перехрестився,
Та пану в очі все дивився.
«Се ясне пану набрехали»,—
Сказав несміло.

«Набрехали?
Хто, що, пощо? Чи се брехня,
Що ви приватно і з амбони
Хлопам розводите андрони
І всюди клеплете щодня,
Щоб кинули горілку пити?» —
«Се правда».—

«Ну, а як хлопня
Послухає сих слів, то що
Мені з гуральною робити?»

«Се не моя річ».—

«Отож-то!
Не ваша річ! А підтинати
Мій дохід, хлопа бунтувати,
То ваша річ?» —

«Дарують пан,
Роблю се не по своїй волі!
Роблю те, що духовний стан
Мені велить. В те, що на полі,
В коморі, хаті і столі
Хлоп робить, не мішаюсь я,
Та дбать про душі їх, вести

В житті їх шляхом чесноти —
Се, прошу пана, річ моя».

«Е, тере-фере, моціомпане,
Усе те-се пусте гадане,
А я кажу вам раз на все:
Най про тверезість ту пустую
Від вас і слова більш не чую
Ні я, ні люди! Киньте се!»

«Я б радо кинув ті історії,
Я б навіть був не починав,
Коли б виразний не дістав
На се наказ із консисторії».

«Се що у біса! — крикнув пан
І скочив, наче приск в халяві
Почув.— Прелати ті плюгаві
Задумали, мабуть, наш стан
Пустить з торбами! Покажіте
Мені сей наказ! Боже-світе,
Та я їм ним кінця дійду!
Не пожалію вже видатку,
В губернії припну їм латку,
А то й до цісаря піду!»

«Я наказу із консисторії
Не можу дати,— піп сказав,—
Він послався по курсорії,
Я й номеру не записав».

«Га, попе! — скрикнув пан сердито,—
Ти брешеш! Аж тепер відкрито
Твою брехню! Із консисторії
Не було жадної курсорії,
Котра б наказувала се.
Бо знай, усі курсорії ті
Дяк під загрозою мені
Все до прочитання несе.
Так от який ти! Тут і сам
Неправні, бунтівничі речі
Говориш раз у раз хлопам,
А криєшся за власті плечі!
А як він, мов святий, зложився!

«Я б того й не розпочинав!»
Постій-но, будеш ти ще знав,
З ким ти так хитро зачепився»

Та диво, голос той сердитий,
Вразливі, прикрії слова,
Що, бачилось, к землі прибити,
І похилити, й принизити
Старого мусили попа,
Зовсім аж навпаки неначе
Сердезі духу додали.
Він випростувався, тремтяче
Обличчя заясніло, око
Зустрілось з панським. Він глибоко
Вклонився і сказав: «Коли
Я провинив що проти права,
То що ж робити, відповім!
Роблю лиш те, що божа слава
Мені наказує. Я стою
Вже в гробі одною ногою.
Мене не тикає зовсім
Грізьба ніяка ні обава,
Сумління в мене понад всім».

Сказавши се, ще раз вклонився
І звільна, тихо віддалився.
Пан аж зубами скреготав.
«Постій же, попе! За ту штуку
Ти ще мою почувеш руку!» —
Раз по раз люто він шептав,
І кляв, і слав старого к дідьку.
Та, вгамувавшись крихітку,
Він прибирає став у думках,
Як справдити свої погрози,—
І з лютості трохи що сльози
Не виступали на очах,
Коли побачив, що попови
За ті науки та промови
Не так-то легко що зробить.

У консисторії просить,
Аби попові заказали,
Взяли його або вкарали —

Те пана якось не кортіло.
Чи до циркулу заносить
На нього скаргу? Там і мови
Нема про те, щоб виграти діло.
Таж там комісар, що й послідну
Сорочку радо б з нього здер!
«Ні,— думав,— лиш одну тепер
Дорогу бачу відповідну:
До Львова їхати! Там і так
Контракти, сойм постулатовий,
Забави... Продамо ріпак,
От і знайдеться гріш готовий.
І жінка трохи погуляє,—
Давно вже, бідна, нарікає,
Що дома із нуди засхне.
Ну, то й піду я особисто
До губернатора і чисто
Все розповім. Таж він мене
Зна здавна,— часто тут гостив,
Ще як у Самборі служив
Комісарем. Постійте, хами!
Чекай ти, попе! Буде з вами
Не те! Я спражу вас на схабі!
І вже вам, певно, не pomoже
Ні просьба, плач, ні «Святий боже»,
Ні сей беззубий, клятий швабі!»

ІХ

Поїхали пани до Львова,
Аж закурилася дорога.
І знов в людей піднявся дух,
Немов якась гнітюча змора
З села уйшла. Хоч то від слуг
Прийдеться завтра більш, ніж вчора,
Терпіти, то така-то вже
Людська натура — зміни хоче!
По яснім дні бажає ночі,
Одного довго не знесе.
Нехай хоч гірше, лиш би інше!
А без панів, то хоч і більше
Докучить панщина, та знов
В хатах, на вулиці немов

Говориш, дихаєш вільніше.
А тим часом піп не дрімає,
Все про тверезість навчає
Та до присяги притягає,
Горілки щоб зовсім не п'ять.
Люд зразу слухає, мовчить.
Всім якось дивно виглядає,
Як можна хлопіві не п'ять?
А деякі лякались таки,
Щоб пан не змусив їх ламать
Присягу. «Хто то може знать,—
Мовляли тії небораки,—
Ану ж в інвентарі стоїть,
Щоб мусив хлоп горілку п'ять?»

Що піп толкує — все дарма.
Присяга, бач, страшнее діло!
Погубиш легко душу й тіло.
Побачив піп, що так нема
Ладу, на інше догадався
І до комісара удався,
Щоб він заглянув у село.
Комісар аж не знав де сісти,
Коли такі веселі вісти
Почув. «Я, зо! ¹ Отак пульо
Тавно вше трепа вам сропити!
Ваш топрій, щирій, тихий лют,
Та поки путе вутку пити,
Vergeblich ² путе всякий трут».

З попом комісар зговорився,
Коли, і як, і що зробить,
І на почесне розщедрився,
А тайком, певно, рад був досить,
Що пана добре се підкосить,
Як хлоп покине «вутку» п'ять.

От раз в неділю по відправі
Люд з церкви рушив виходить,
А господарі по звичаю
На цвинтарі стояли скраю,

Новин громадських всі цікаві.
Аж зирк, близ церкви, на зарінку
Враз комісарську однокінку
Пізнали всі. Він сам сидить,
До нас у мундурі, при шпаді
Прийшов, вклонився всій громаді.
«Ну, як ся маєте? Сторово?» —
«Спасибі, пане!» —

«Но, но, но!

Я маю сльово вам отно,
Отно таке маленьке сльово
Сказати. Тут екомосць ваш,
Як чую, вам ховорить тутки,
Шоп ви зарікся пити вутки.
То є барс пекно¹. Лиш кураш!
Лиш смільо! Чую, ви поялас,
Що пан наропить крик і халас?
Nix draus!² Най спровоує ропить!
Ви тумала, що пан вас моше
Присилувать горілку пить?
Nix draus! Не пійтеся! Хрань поше!
Я вам кашу: цісарська воля
Така, шоп кльоп товолен пув,
Шоп тосить мав хутопи, поля
І шоп то школи ся хорнув!
Наш цісар — слухайте лише! —
Вас хоче вільними сропити!
А як путете вутку пити,
То скаше: «Ей, той лют іше
Не варт свопота!» Сросуміла?
Ну, йтіть тепер то свого тіла!
Ропіть, як снаєте! Adel!³»

Сказати вам не маю сили,
Яке вражіння ізробили
Оті слова на всіх селян.
«Сам цісар нам не каже пити!
Нас хоче вільними зробити!
Що нам тепер шинок і пан?»

Мов грім прогоготів селом.
Ніхто не йшов обіду їсти,
Мов оп'яніли всі від вісти,
Що воля близька. Всі валом
Враз на попівство повалили,
Убогу хату панотця,
Мов рій шумливий, обступили.
І вже не чуть було слівця,
Що хто казав, лиш клекотіло
Гуртом: «Панотче! Воля! Воля!
Ми будем вільні! Проч, недоля!
Проч, панщина! І душу й тіло
За цісаря,— він волю нам
Дає! Кажіть у дзвони бити!
Ходіть присягу проводити!
Ми всі, старі й малі, віднині
Присягнем господу і вам:
Довіку ні цяти не пити!
На волю хочем заслужити!
Ходіть, панотчику, єдині!»

Зблід панотець. Злякався, бідний,
Не знав, що сталося з людьми.
Та радість, крик той однозгідний
Свідчив, що вже на правду ми
Йдем не по «жартовій дорозі».
Про жадну волю він не знав,
Натомість пан йому нагнав
Чимало страху, а в погрозі —
В губерні, в цісаря самого
Шукати права проти нього —
Він бачив справді щось страшного,
Бо, бідолаха, добре знав,
Що перед паном він збрехав,
Що з консисторії не було
Такого наказу, щоб вчить
Хлопів тверезості і навіть
Іх до присяги приводить.

Старече серце добре чуло,
Що якби добре пан завзявся,
То міг його біди набавить,
І що там в Юрі б не озвався

За ним ніхто, противно — власть
Духовна перша кине камінь
На «незаконную» його
Роботу і сама віддасть
Його на глум. Так ось чого
Злякався старий. Нехай ще нині
Щось справді лучиться в народі,
Пан не питатиме, чи винні
Такі причини або інні,
Що вибух непорядків пламіль,
А скаже: «Винен піп, та й годі!»
І бідному попові амінь.

Опершись обома руками
На паличку, мовчав він. Довга
Була та хвиля, поки втих
Безладний гамір юрб сільських.
Вкінці промовив він: «Що з вами?
Гей, діти, діти, бійтесь бога!
Що се ви робите? Яка,
Де, відки воля вам приснилась?»

«Ні, не приснилась,— відклика
Народ,— а справді об'явилась.
От півгодини ще нема,
Як пан комісар власним словом
Сказав нам! Людям урядовим
А чей же не брехать?» —

«Ага!

А що ж таке сказав вам? А?» —
«Сказав нам те, що й ви, панотче,
Аби горілки нам не пиль;
А ще додав, що цісар хоче
Нас,— каже,— вільними зробити». —
«Ну, і що більш?» —

«І більш нічого».

«Дурні, дурні! І ви так з того
Утішились? От барани!
Що цісар хоче — милий боже! —
Се ж певно! Але чи він може?
Чи зараз може? Жди, небоже!
Та ви ж подумайте самі:

Хто має в хаті три сини,
Всім трьом рад долю запевнити,
То годі враз всіх трьох женити,
Бо всіх не міг би обділити
І сам лишився б ще взимі
Без хліба. Так-то і в державі
Цар-батько. В нього три сини:
Хлопи, і військо, і пани,
Усі цареві рівно милі,
Бо всі однако царській славі
Допомічні й державній силі.
Тож робить цар для них, що може,
Та всього годі враз зробить.
Вам волю дати було б гоже,
Та хто там зна, пани би, може,
Тоді схотіли бунт вчинить».

«Що? Бунт? Нехай лише рухнуться,
То й чорт не визнає, де дінуться!
Торішніх мало їм запуст?»¹

«Ну, бачите, які ви діти,
Як мало вміли б ще цінити
Ту волю, коли з ваших уст
Такі погрози йдуть. Ні, милі,
Ви не дуфайте своїй силі!
Не месті, не різні від вас
Жадає цісар! Вашу долю
Йому довірте! Він вам волю
Дасть певно, як настане час.
А криком, шумом — вірте, любі! —
Ви ворогів своїх лиш днесь
Укріпите і попретесь
Самі навстрічу власній згубі».

Похнюпились і посумніли
Хлопи, нелюбо, знать, дзвеніли
Слова ті в їх ухах, та що ж
Робить? Правдиве, хоч не гоже
Те слово: цісар дав би, може,
Ім волю, та хтозна, чи може?

Похнюпились і посумніли,
А многих таки ще свербіли
На тілі панські канчуки,
І власна шкіра, знай, шептала:
«Не будь ти, брате, надто смілим,
Поки ще чорного на білім
Нема, що ми не кріпаки!»

І вся громада застогнала:
«Так що ж, панотче, нам робить?» —
«Що ж, діти! Господа молити
І тихо бути, смирно ждати,
Чей-то, недовго вже прийдеш!
Нікому й слова не казати
Про те, що вам комісар днесь
Сказав». —

«Ну, добре, най так буде!
Але горілки вже ні в рот!
Рад цісар знать, що ми за люде,
То ми йому й покажем! От!
Ще нині, зараз ми готові
Тверезість вічну присягти!» —
«Дай бог вам встатчитися в слові,
Покуси всі перемогти!
Та все не так-то легко, діти!
Присяга, діти, то не жарт!
А знаєте ви, що зробіте?
Отсе Пиллпів піст надходить.
Шлюбуйте кождий сам собі
Не пити, в згоді і любові
З усіми жити, кривди й шкоди
Не пам'ятать і не робить,
Перемагать покуси вражі
І терпеливо все зносить,
Що бог нашле за блуди наші.

А там перед різдвом святим,
Хто чутиме охоту й силу,
Відбуде сповідь, а за тим
Присягу зложить, богу милу.
Так, дітоньки, отсе ще вам
Два місяці тяжкої проби.
Перенесіть її так, щоби

Готовим, чистим можна нам
Вступити в новий рік. Хто знає,
Що той рік новий приведе?
Тож хто присяги з вас бажає,
Най в Новий рік у церкву йде!»

Громада хвилю помовчала,
Потім, вклонившись, сказала:
«Най буде й так! Ми пристаєм!
І ще терпітимем злу долю,
Але нехай нас ріжуть, колють,
Горілки більше вже не п'єм!»

х

Кінчився сорок сьомий рік
Погідно, ясно. Сніг глибокий
Замерз, стояв твердий, як тік;
Підгірські річки і потоки
Мороз стяв льодом аж до дна;
Тріщали дерева з морозу,
І знаходилося щодня
В снігу замерзлу пташку божу.
Кінчився сорок сьомий рік
Твердим віщуванням: здавалось,
Що твердо, непохитно вік
Стоятиме той лад поганій,
Що нам до крові вже допик.

За гори сонечко ховалось,
Коли почувся в нас дзвінок,
І з-за горбочка на місток
Мов вродилися панські сані.
Завиті в коцах та футрах,
В село вертали пан і пані.
Дзвінок і вид той по хатах
Розніс якийсь невільний страх,
Мов курят страх при виді кані.

Селом скрізь чутка розійшлася.
«Що то за вісті він привіз?
Де був так довго? Чи заніс
Направду скаргу він на нас
До губернатора? Що згодом

Пан губернатор відказав
Йому?» — Так шепотом неслася
Глуха тривога між народом,
І кождий гнувсь і лиха ждав.

І в панському дворі в тій хвили
Усі серця тривогу били,
Йшла суетня та біготня.
Бліда, задихана двірня
Металась, мов в окропі муха,
Бо кождий чув в покорі духа
Гріхів немало за собою
І нишком всіх святих благав:
«Загородить йому лускою
І очі й уші, щоб не взнав!
Ще лиш сей раз, сей раз послідній!
Буду наймав служби й обідні,
Щоб лиш сей раз я не пропав!»

А пан понурий і похмурий
Приїхав, якось, наче вовк,
Глядів, змарнів щось і пожовк.
Чи то його так міські мури
Зіссали, чи грижа яка?
Роздягся, хвилю по покою
Ходив, по привичці рукою
Помахуючи, мовби в ній
Держав рукоять канчука.
А далі дзвоником в покій
Покликав він лакейчука:
«Най тут пан ржондца зараз стане!
Бігай! Та стій, чекай, болване!
Як пана ржондцу сповістиш,
Біжи орендаря приклич!»

Прийшов пан ржондца. «Що чувати?» —
«Вельможний пане, все гаразд!
Пшеницю й жито, як бог дасть,
За тиждень будем чисто мати
В засіках. З двадцяти телят,
Що вродилися сими днями...»

«Ну, гарно, гарно, мій коханий!»

Про се і завтра ще оба ми
Помовимо. Тепер я рад
Дізнатися, що в селі чувать,
Як ви мирились тут з хлопами?»

«Бог милував, не було лиха.
Громада стала смирна, тиха,
Робили добре. Гріх би був
Жалітись».

Губи пан віддув,
Неначе був не рад тій вісти,
І по покою походжав.
Тим часом ржондця продовжав:
«От лиш з тим вирубом ніяк
Не можемо до кінця долізти». —
«З яким се вирубом?» —

«Черв'як

Зачав часть лісу літом їсти,
То пан казали вирубать».

«Що ж? Ви хіба ще не скінчили?» —
«Та ні. Тут много ще занять
Було при домі, многі люди,
Що були винні, відробили,
А іншим тра було за труди
Платить, щоб молотьбу кінчать,
Та й годі було в ліс післать
Нараз багато рук. Ще перше
Рубали дещо там, тепер же
Морози впали...» —

«От се так! —

Аж скрикнув пан і, мов буряк,
Почервонів.— Аби ті хами
Не простудилися, хрань боже,
То най черв'як весь ліс мій гложе!
Ну, гарно вашими руками
Дороблюсь я! Ідїть, я там
Приїду і все оглянудь сам».

І гордо пан махнув рукою,
А ржондця низько поклонився
І, смирно вийшовши з покою,
Почухався і зажурився.

«Побачимо погану зміну!..
Розлютивсь пан наш не на жарт
Десь там йому натерли хріну
Не будь-якого! З жадних карт
Ані з гостин, хоч програвав він,
Таким недобрим не вертав він».

Та дужче ще старий похнюпивсь
І дужче ще засумував,
Коли побачив, як поспішно,
Мов кіт, облесно, мов пес, втішно
До пана жид чимчикував.
«От панський вірник! Сей Іуда
Недарма пильно так біжить!
Когось-то тра оклеветати,
Комусь-то хоче ся облуда
Під ноги камінь підложить!
Ну, та й далеко ж пан заїде
Із жидом в парі! Будем ждати,
Що з того вийде. Та, мабуть,
Що не побіди, але біди
З жидівських нашептів прийдуть».

А тим часом, зігнутий вдвоє,
Уже до панського покою
Жид, не застукавши, ввійшов.
Пан при вікні стояв, до нього
Задом обернений, і довго
І не оглянувся, немов
Не чув нічого. Жид при вході
Стояв, все кланявся й мовчав,
А пан усе запримічав
В маленьке дзеркальце. Чимало
Минуло хвиль,— все кланявсь жид
(Він знав, чим пану догодить!).
Аж врешті пану смішно стало,
Він обернувся.

«Ну, годі, годі,
Мій Мошку, спина заболить!
Ходи сюди! Досить стояти!
Сідай, розкажуй, що чувати?»

«Ох, зле чувати, ясний пане!
Вже швидко нас зовсім не стане». —
«Ого, а як се?» —

«Чули пан?

Хлопи збунтовані доразу.
Весь піст ані один Іван
Не пив горілки! Як заразу,
Минають коршму! Ох, вей мер¹,
Я вже зруйнований тепер!»

Всміхнувся пан. «Ну-ну, мій Мошку,
Бог ласкав, ще не так-то зле,
Коли ти файний, що й але
Зовсім не схожий ще на дошку!» —
З тим словом поплескав пан Мошка
По круглім, повнім животі.

«Ох, ясний пан жартують трошка!
Та ні, тепер часи не ті!
Вже нас, як пару непридалих
Патинків, кинуть на смітник!
Чи чули пан? Тутешній галех
Вже збунтував усіх хлопів!
Чи чули пан? На завтра в них
Вже постановлено: як тільки
Скінчиться їх церковний спів,
То всі присягнуть від горілки».

«Що? Завтра! — люто крикнув пан
І схопивсь, мов сидів на терні. —
Що, піп? Він ще свої химерні
Думки не кинув? Я їм дам!
Der Teufel drein!² Стара катряга!
Так завтра, кажеш ти, присяга?
Постійте, я заграю вам!»

«А знають пан, — торочив далі
І кланявсь жид, — хто се вчинив,
До того руку приложив?
Ох-ох, тяжкі часи настали!»

«Ну, хто, скажи!» —

«Хлопи казали,

Що пан комісар приїжджав,
Край церкви казання казав,
Що цар хоче волю дати
Хлопам і жде лиш, щоб усі
Горілку кинули вживати.
Ох, тут в селі у тім часі
Такий був крик і бунт завзятий,
Що я вже думав утікати».

«Так? А мій ржондца про отсі
Події не сказав ні слова
Мені. Ну, добре, будем знать,
Чию як вірність оцінять.
Спасибі, Мошку! Я до Львова
Як стій все пишу. Ти ж тим часом
Поміж хлопами викрутасом
Всю правду вивідай як слід!
На все про свідків постарайся,
А завтрашнього не лякайся!
Ще ж не перевернувся світ,
Щоб піп узяв мене під ноги.
Вже ми їм тут притремо роги!
Лиш тихо, справно!» —

«Буде гіт!» —

Сказав, вклонивсь і вийшов жид.

ХІ

Ще сонце ясне не сходило,
Ледве на днину зазоріло,
І спало в тьмі село, коли
З дзвіниці дзвони загули
І на всеношне люд скликали.
Від дзвонів гомону кругом
В хатах будилися, вставали.
Немов зірки, віконця сяли,
А далі звільна, повагом
В кожухах і шапках смушкових,
В великих чоботах пасових
До церкви люди потягли.

Далеко чутно, як скрипить
Замерзлий сніг під їх ногами,
І пара з віддихів клубами,
Немов із коминів, бухтить.
У всіх на вусах мов ігли
Понамерзали в одну мить.
Ідуть купками, громадками,
Та тихо так, не гомонять,
Немов збираються думками
Щось дуже важне підпринять.

Воно й не диво: адже ж нині
Сам Новий рік, присяги день!
І наче вояк, що в огонь
Іде, так кожний нині чує,
Що та присяга їм зготує
Чимало лиха, що повинні
Чимало вражих сил зломить,
Чимало горя перенести,
І панських кар, і жида мести,
Щоб наміри свої сповнить.
Та всі рішили будь-що-будь
Все витерпів, і грудь о грудь
Іти, і голови зложить,
Щоб лиш свободу заслужить!

Гай-гай, була то гарна хвиля!
Як нині тямлю ще її.
Розбуджена громадська сила
Під гнітом дужчала, зносила
Всі перепони і гасила
Незгоди й розбрати свої.
Досить було одної згадки
Про можливість волі, щоб збудить
Народний дух. І всяк в ту мить
Готов був всі свої достатки,
Життя за волю положить.

Гей, та не довго то тривало!
Таких хвилин блаженних мало
В житті народів і людей.
Коли б пізніше, в тяжчі проби
Було в нас більш таких хвилин,

Такого духу і вподоби,
Ох, то не так в нас днесь було би,
І блуд, недогляд не один
Запізні б не будив жалоби.

Прийшли під церкву. Що за диво?
Заперті двері! Тут мороз,
Надворі видержать не мож.
«Гей, паламарю! Ну лиш, живо
Церковні двері відімкніть!» —
Кричить народ. Затихли дзвони,
Зліз паламар. «Кладіть поклони,
Хрестіться та додому йдіть!
Дверей не відімкну, й не ждіть!»

«Що? Як? Чому?» — мир закричав,
А паламар і одвічав:
«Лиш тільки я дзвонить почав,
Прилетів зо двора отаман,
Ключі від церкви відібрав».

Народ лиш ахнув. «Ох, нам горе!
Яка се ще нова біда нам
Від пана грозить? Що се він
Гада, що так нас переборе?
Він з богом хоче воювати?
Він церков сміє замикати?
Гей, на дзвіницю! Бийте в дзвін!
Дзвоніть тривогу! Най збігаєсь
Усе, що лиш живе в селі!
Гуртом до пана! Най смиряєсь,
Бо будуть кості не цілі!»

І разом дзвони застогнули,
Товпились люди та кричали,
І, мов пожежа, бухав гнів
З їх рухів, і очей, і слів.
Клянуть і грозять, кличуть: «Гей,
Бігай по молоти, ковалю!
Відіб'єм замок від дверей!»
Баби ридають, наче з жалю
За вмерлим. Стогін, галас, крик
На цвинтарі несповідимий!

Отак-то, діти, почали ми
Той славний сорок восьмий рік.

Аж ось на скруті показалась
Ватага панських посіпак
Із нагайками, гордо так,
Бундючно 'д церкві наближалась.
І стих на хвилю крик і галас,
Всі ждуть, чого то хоче пан.
Аж ось отаман-палюган
Говорить: «Люди, що се з вами?
Чого ви стали тут юрбами?
Чого ревете так завзято?»

«Пустіть до церкви! Де ключі? —
У відповідь ревнули всі.—
Пустіть до церкви, нині свято!» —
«Що ви, сказились? Хто се вам
Наплів? Сьогодні будня днина!
Піп вам сказав? Ваш піп — дитина!
Він і читать не вміє сам.
Пан ліпше знає! Розходіться!
На панське зараз лагодіться!
Усякий ладь сокиру й віз —
Поїдемо рубати ліс!»

Мир остовпів. Що за причина?
Невже се справді будня днина?
Невже ж усі здуріли ми?
Та ні, кепкує зла личина!
І враз, мов вихор той крильми
Залопотить, бори могучі
Застогнуть з градової тучі,
Так мир, що з остраху мовчав,
Увесь загрюкав, закричав:

«Бреши ти сам зарівно з псами,
Поганий панський блюдолиз,
Не нас роби всіх дураками!
Наш піп з тобою враз не гриз
Кісток під панськими лавками!
Он що він видумав, падлюка!
На панщину на Новий рік!

Чи, може, панова се штука?
Най стережесь! На тім кони
Поїде на короткий вік!
Тут з богом справа, не з людьми!»

«А я кажу вам: розходіться! —
Прислужник панський знов візвав.—
Ключі у пана. Пан сказав,
Що, хоч кричить, хоч вередіться,
Не буде в церкві днесь відправ.
А в разі бунту пан покличе
Команду війська у село.
Кажу вам: розходіться швидше,
Щоб вам ще гірше не було!»

«А най тут котить і гармати!
Хоч голови всі покладем,
А кроком відси не підем.
Се що, день у день працювати,
І навіть стільки свят не мати,
Щоб богу помолиться? Гей!
Ламаймо двері! Най трібують,
Най нас у церкві всіх мордують!
Геть, посіпаки, від дверей!»
Та панські слуги добре дбали,
Густим рядом при дверях стали.
Довкола них зробився стиск.
Обмахувались нагайками,
А далі штовхать кулаками
Взялись... Люд тиснеться, писк, виск!
Вже понад голови людей
Почали задні до дверей
Метать великі снігу груди,
І гнів кипів чимраз страшніш.
Де-де в руках заблиснув ніж,
І чувся крик: «Най гинуть юди!»
І може б, сорок восьмий рік
Були ми кров'ю охрестили,
Коли б у тій рішучій хвили
Піп свого слова не прорік.

За шумом, галасом та криком
Ніхто й не бачив, як між нас

Він увійшов,— коли нараз
З придверним розп'яттям великим
В руках перед людьми він став
І хрест високо підійняв,
І голосним озвався кликом:
«Бог з вами, діти! Що се, ви
Опутані злим духом нині?
Що ви, татари чи туркині,
Що коло божої святині
Такий гармидер завели?
Чи місце тут на колотнечу?»

«Не ми її розпочали! —
Гукає мир.— Адить, панотче,
Пан ключ від церкви взяв, ще й хоче,
Щоб ми на панське нині йшли».

«Зле робить пан, то не перечу,
На душу гріх бере важкий!
Та чи ж то рац'я, щоб для того
І ви гріха не менш тяжкого
Тут допускалися й святий
Дім божий бійкою сквернили?
Ні, діти, богу гнів не милий».

«Та ми ж для божої хвали
Лиш голос правди підняли!
Хіба ж і се зносить терпливо?
Як так, то пан почне нам живо
На тім'ю кілля ще тесать!
Ні, сього не діжде дводушний!
Кажіть їм ви ключі віддать!
Як пан не буде вам послушний,
То двері будемо ламать!»

«Дурні, дурні! Прости вам боже
Отсю велику хулу!
Невже ви божую хвалу
Оберегти хотіли, може,
Тим криком, бійкою? Чи ж ті
Незвісні вам слова святі:
Як бог хотів би оборони,
То він би в хвилі легіони

Небесних ангелів зіслав?
Ні, діти! Бог нам приказав
Усяким властям покоряться
І слухать розказів усіх».

«То що ж, нам днесь до діла браться?
Панотче, се ж смертельний гріх».

«Ви з мусу, діти, не з охоти,
То бог гріха не вмінить вам!»

«Але ж, панотче, і ви сам
Підете також до роботи»,—
Озвався панський палюган.

«Я? — скрикнув піп, мов ужалений.—
Я? Я? Чи ж я не увільнений
Від панщини?» —

«Ні, отче! Пан
Велів виразно нам: «Ідіть,
Усіх на панщину женіть,
І піп також най їде сам!»

«Не буде того, як світ світом! —
Знов мир ревнув.— Панотче, ні,
Не бійтесь! Ми за вами всі
Обстанемо. Громада з війтом
Хоч зараз до циркулу йдем
І старості до ніг падем,
Нехай розсудить нас із паном!»

«Ні, діти,— піп старий сказав, —
Не буде того! Се погано!
Коли пан нині наказав .
На панщину, то, видно, діти,
Сам бог йому сю мисль зіслав,
Йому дозволив розгордіти,
Щоб незабаром сам він в сіти
Своєї гордості попав.

Так от що я сказать вам мушу:
Схотів пан взяти гріх на душу,
Схотів у свято рокове
Нам церков божу замикати

І нас на панщину всіх гнати,—
Най буде й так! Хто поживе,
Побачить, що то з того буде.
Ми ж, діти, бунтів не робім.
І задля панської гордині
В додатку ще й на себе нині
Гріха тяжкого не берім.
Ми силі, власті покорімся,
В покорі, діти, покажімся
Ми достойнішими, як він.

Ви ж нині мали присягати!
Чи ви гадаєте, що вам
Зложить святу присягу дам,
Як двері будете ламати?
Знесім ще пробу сю тяжкую,
А я вам певно пророкую,
Що бог її нам почислить.
Хіба ж не звісно вам, що зрана,
Поки зоря зійде рум'яна,
Найдужче все мороз смалить?
Та хоч застелить він віконце,
Та се лиш знак, що швидко сонце
Заблісне й землю отоплить».

І диво сталося з людьми:
Усі притихли, посмирніли
І похилились, посумніли,
А очі всіх на схід летіли,
Мов ждали тут же скону тьми.
Та небо, ніччю так погідне,
Тепер, коли вже малось дідне,
В тяжкий туман заволоклось,
І за селом в яловім бору
Важке гудіння пронеслось.
І тільки піп скінчив, аж ось,
Віщуючи страшну вихору,
На цвинтарі високий в'яз
Так жалібно почав скрипіти,
Що затремтіли всі, мов діти,
І глухо застогнали враз:
«Най судить бог! Будем смиряться!
Ходім на панщину збираться!»

Гей, розшалілась буря люта!
З устоку вітер засвистів,
Мов дикий кінь, порвавши пута,
Нараз на волю полетів:
То озирнесь, копитом гряде,
Підскочить, фиркне і зарже,
То рушить вчвал, аж землю рве
Копитом, колесом піде,
І знов зарже, і раптом стане.

Бурхав так вітер, скріплий сніг
Рвав з поля, ніс в село туманом,
Бив в очі, стежку з-перед ніг
Неначе вкрав в короткий миг,
А вив, ревів, мов сам не міг
Скрийть в собі гнів над нашим паном.

Та тяжчий плач, і рев, і стони
Ішли по хлопських всіх хатах:
Ридали діти, старці, жони,
А буря ще збільшала страх.
Всі палець божий в ній вбачали,
Ознаку божого гніву.
З яким плачем випроводжали
Нас на роботу лісову,
Як, мов на смерть вже, нас прощали,
Се не забуду, док живу!

Та ба, даремний плач і сльози!
Пан каже, й мусить бути так.
Вже по оборах чуть погрози
І крики панських посіпак.
І от в метіль та рик шаруги
З обори тут один, там другий
Помалу виїжджа мужик.
Конята форкнуть, жмурять очі,
Посапують під бурі рик;
Мужик закутався у кожух,
А тут метіль то вбік заточить
Санки, то спереду заскочить
І запирає в грудях дух.

Та ба, сильніша панська воля,
Ніж та метіль посеред поля!
Та воля всім, немов обух,
Над головами затяжила.
І потяглись горі селом
Санки порожнії гуськом,
А буря слід їх заносила.
Лиш десь-колись крізь вітру шум
Щось, мов комарик, забриніло —
Се голос дзвонів. Світе білий!
Там десь святкують! Люду тлум
У церкві, світло все палає,
Угору йде кадила дим,
Всі моляться, а дяк співає...
А ми — мов кляті! Нам одним
І свята божого немає!
То всякий, вчувши дзвонів гук,
Батіг невільно відкладає,
Здіймає рукавиці з рук,
Перехреститься, і зітхає,
Й молитву шепче.

Коли глядь,

Аж із попівства їдуть сани,
На санях піп, два отамани
Й слуга. Значить, пан справді гнать
Попа задумав до роботи!
Яким се правом? Чи добився
На тее дозволу в губернії?
Недарма ж довго так барився,—
А ті пани на все штудерні.
От так ми думали і знов
Нових нещасть на себе ждали,
Втім, іспереду чути: «Гов!»
Ось двір! І ми край брами стали.

А в брамі пан стояв — високий,
Плечистий, в польських чоботах,
У футрі й шапці, чорноокий
І чорновусий. У руках
Канчук держав і тріскав ним
На вітер, ніби для іграшки,
Направду ж сани він числив,
Що проїздили перед ним,

Горілку потягав із фляшки,
А на поклони мужиків
Й кивком не одвічав одним.

Та ось попівські їдуть сани,
За ними ж довгий ряд таких,
Що пан їх звав бунтівниками
І здавна око мав на них.
Всміхнувся, ближче підійшов
На шлях і гучно крикнув: «Гов!»
І стали сани. Всі вклонились
Низенько. Пан усе всміхався.
«А що, панове,— відіззався,—
Хоч нині ви не опізнались?
А може, вітру хто збоявся
І дома при бабах остався?»

«Ні, їдуть всі!» — сказав отаман,
Що перед паном смирно став.
«Ну, то-то й е! А то б дістав!
Ей, був би битий, як той гаман!
Скажіть ви, бургери, мені,
Що се ви робите? Коли то
Буде вже раз спокій в селі?
Здається, вас ще мало бито,
А то б вам жадні воробці
У головах не цвіркотали!
Скажіть-но ви, егомосці,
Що се ви знову загадали
Якусь присягу? Хочесь вам
Різок та буків скоштувати?
Ей, бог не брат мій, але сам
Таку прочуханку задам,
Що й внуки будуть пам'ятати!»

Сказав се і окинув нас,
Мов яструб, оком, і немов
Попа побачив перший раз,
До нього ближче підійшов.
«Єгомосьть,— каже,— що за диво!
І ви на панщину також?
А гарно, гарно! От правдиво,
Ви добрий пастир: де йде стадо,

Туди ж і він іде. Ну, що ж,—
Вітайте! Ми приймем вас радо».

Та піп, хоч голосом тремтячим,
Але з достоїнством сказав:
«Вельможний дідич наш, як бачим,
В гуморі нині. Бог послав
На пана радість,— слава богу!
Молітесь, паночку, лишень,
Щоб бог на завтрашній вам день
Сю радість не змінив в тривогу!»

Пан враз аж кинувсь, мов його
Шпигнув гадюки зуб затрутий.
«Що, що сказав ти, попе, що?»

«Кажу лиш те, що може чути
Спокійно всякий християнин.
На кого гордість бог зсилає,
Так, що й на бога він не дбає,
То знак, що близько вже чекає
Одверта пропасть перед ним».

«Ти будеш ще мені грозити?»

«Ні, ясний пане, я не грожу,
А лиш кажу вам правду божу,
Котра, мабуть, не звісна вам».

«Таких вчи дурнів, як ти сам,
А не мене будеш навчати».

«Я панській мудрості віддам
Чолом охоче, рад лиш знати,
Чи то вона веліла вам
Сьогодні свято бунтувати,
Святую церкву замикати
І гнать на панщину людей?
Ей, пане, пане, схаменіться,
І мудрістю ви не чваніться!
Таж якби власних я грудей
Не був наставив в обороні

Тих ваших слуг, то хто і зна,
Чи коло церкви би в тій хвили
Ся буря і метіль грізна
Калюжі кров'ю їх червоні
Не замітала! Пане милий,
Тямуйте: в світі без різниць
Усе свої границі має
І що ніхто таких границь
Безкарно не переступає».

«Ге, гарне казання твоє!
Та знаєш, попе, ось що дивно:
Для інших в тебе мудрість є,
А робиш сам якраз противно.
Чи не казав тобі я: знай
Свої попівські границі,
Усяку школу занехай,
Не говори хлопам дурниці!
А ти ось як! Завзявсь, мабуть,
Мене до крихти зруйнувати!
Хлопи присяги, волі ждуть,
Горілки, хоч їх ріж, не п'ють,
І жид платить не хоче рати.
Так що ж ти думаєш? Мені
Через попа іти з торбами?
Ні, попе! Ще раз кажу: ні!
Не так я поговорю з вами!
Завчасно ти й той клятий шваб
Про волю ще заговорили!
Ось покажу я вам, хоча б
Ви що хотіли, те й робили,
Що я тут пан! Віднині ти
Махай на панщину з хлопами!
Вмів шкоду ти мені нести,
Відроблюй власними руками!»

«Що пан тут пан, я добре знаю,
Та тільки є й над паном пан.
Я тільки силі улягаю,
Та в очі пану заявляю,
Що се безправство, що мій стан
Мене від панщини звільняє,
Що царське право пан нехтує».

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА ВІБЛІОТЕКА. Ч. 152.

ІВАН ФРАНКО.

ПАНСЬКІ ЖАРТИ.

Поєма з остатніх часів панщини.

ЧЕТЫРЬ ДОРОЖЕК ВПЛАТ.

ЛЬВІВ, 1911.

В друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка.

Титульна сторінка поеми І. Франка «Панські жарти»

«Про право тут балакати все,
Бо не твого ума се діло.
Ти бачив, попе, інвентар?
А там стоїть, що піп тримає
Грунт між громадою з двох пар.
От з того виводжу я сміло,
Що грунт сей хлопський, рустикальний,
І з нього панщини звичайний
Для мене вимір випада».

«Воно б то так, лиш те біда,
Що в інвентарі ж додається:
«Від панщини й данин свободний».

«Свобідний тільки той, хто гідний!
А втім, коли тобі здається,
Що кривда сталась над тобою,
Жалійся в суд, а я постою
За своїм правом. А в сей час
Я ще тут пан, і мій наказ
Сповняйте! Годі тут молоти!
Ану, до лісу, до роботи!
А живо, не жалійте рук,—
В противнім разі вам гайдук
Нагайкою додасть охоти.
Ну, гей же! Поспішайте враз!
Я швидко вийду сам до вас!»

ХІІІ

Ревів, стогнав від бурі бір,
Немов голодний, лютий звір,
І чорним гіллям, мов руками,
Махав у вітрі, бивсь і хріп,
Коли понурими купками
В'їздили ми під темний стріп.
Як дивно, лячно якось стало
Усім в тій хвилі, наче ми
В якийсь заклятий світ в'їздили,
У царство сумерку й зими,
З якого вже повік не мали
Вернуть живими, як з тюрми.

Як дивно, лячно залунали
Удари наших топорів,
У звори, дебрі відгук слали,
Немов тим відгуком скликали,
Громади відьм та упирів.
А кождий знав, що нині свято
І що той святотатський гук
Хтозна-яких і як багато
На світ накличе бід та мук.

Та ба, не час було вагаться,
Коли ні думать, ні вертаться
Сіпаки панські не дають.
І ми самі, щоб заглушити
У собі страх, давай трошити,
Що аж тріски, мов град, падуть.
Рубаєм, зуби закусивши,
Мов дерева ті — найзрадливіші
У світі наші вороги.
Ті стяте дерево корують,
Ті ріжуть пилами, чвертують,
Кладуть у стоси і в стоги.

Попові ж панські посіпаки
Веліли тягати гілляки
На купу з парубками враз.
«Бог з вами! — люди закричали.—
Хіба ж старий до того здалий?
Хіба нема сумління в вас?
Глядіть, він ледве робить кроки,
А тут пні, ломи, сніг глибокий,
Тут сил потрібно не таких!»

«Мовчать! — отаман крикнув.— Голя!
Ми робим так, як панська воля!
Тягніть, егомость!»

Люд затих,
І мовчки, в лютості понурій,
Під лісу шум і стогін бурі
Кипить робота лісова.
Та бачимо, як панські слуги
Сміються нишком, як з натуги
Наш піп старенький умліва,

На купу тягнучи дрова.
Сміються, кляті, не зважають
На старість, на духовний стан,
Його найдужче наганяють:
«Тягніть, егомості! Швидко пан
Прийде! Як стіс малий застане,
То буде клопіт вам і нам».

Та дарма з сили вибивався
Старий— тремтить його рука,
Не може двигнуть патика.
Ногами шокрок спотикався,
Упав, устав і знов хапався,
Та де вже там йому така
Робота! Довго ми дивились
На те, як мучили, глумились
Сіпаки панські над попом,
Як він, не кажучи й словечка,
Коривсь, хилився, мов овечка,
З сил вибивавсь під патиком.

Ба далі бачимо: знеміг
Зовсім, мов скіпка, впав у сніг
Із патиком, що взяв на плечі,
І груди вже хриплять старечі.
Та ще сіпакам не досить!
Мов круки, жертву оточують,
То штуркають, то підіймають:
«Та годі тут вам сніг місити!
Ідіть поліна там носить!»

І враз — яке се сталося диво?
Чи вітер свиснув так страшливо?
Чи затріщав підтятий пень?
Чи мигнув блискавки огонь?
Чи в серцях наших щось прорвалось
Що там від рана в лід стиналось,
І раптом ринуло на світ?
Досить, що, мов на розказ даний,
З сокирами та топорами
Ми кинулись, ревли словами:
«Недолюдки! Прокляті! Ждіть!
Досить вже нашу кров ви ссали,

Томили нас і збиткували!
Тут ми розсудимося з вами!
Раз гинуть! Бийте їх, валіть!»

Чи вітер ніс нас, чи злі духи
Прискорювали наші рухи,—
Досить, в одній хвилині ми
Всіх посіпаків обступили,
Мов парканом, обгородили
Гнівними, дужими грудьми.
Сталеві вістря заблищали
Ось-ось над головами їх.
«Моліться, кляті! — ми кричали.—
Ось вам і піп! У кого гріх
На совісті, най сповідаєсь,
Най швидко моліться і каєсь,
Бо відси жаден з вас живим
Не вийде!»

Зблідли, понімили

Сіпаки, наче помертвіли;
Таким ми напором страшним
На них наскочили, що й мисли
У них не було опираться:
Тривога й жах на них натисли
Так, що ніхто не смів і рваться
До опору, а то б його
Були, напевно, тут же вбили.
Самі не знаючи чого,
Усі враз голови склонили
І людям кинулись до ніг.
Рік сорок шостий і криваві
Його події, знать, в уяві
Воскресли, мов живі, у всіх.

«Сусіди, браття, господь з вами!
Що робите? Хіба ж се ми
З охоти власної, сами
Се робимо? Хіба ж над нами
Не той сам пан, що і над вами?»

«Неправда! — крики розляглися.—
Бо нас неволять до роботи,
А ви із власної охоти

У панську службу найнялися,
Тепер ми браття вам, сусіди,
А чим-то ви для нас завсіди?
Які-то в вас тоді слова,
Коли під вашими руками,
Під канчуками, нагайками
Нам тіло кров'ю підплива?
Ні, годі! Горе наше вщерть
Переповнилось! Всі погинем.
Але на вас ще пострах кинем!
Моліться! Тут вам буде смерть!»

«Ха-ха-ха-ха! Отсе-то й діло! —
Над нами враз загоготіло.—
Ха-ха-ха-ха! Отсе-то раз!
Чи бач! Пани офіц'ялісти
Учаться на колінах лізти
Перед хлопами! В добрий час!
Та фе, панове! Гонор майте!
Досить клячати, уставайте,
А то промочите штани!
І чом ті люди так над вами
Стоять довкола з сокирами?
Чи в танець ладяться вони?»

Се пан був. Мов з землі вродився,
Так враз між нами опинився
У футрі, в польських чоботах
І з своїм канчуком в руках,
Гордий, як все, та не гнівливий,
Ба навіть усміх жартовливий
Іграв у нього на устах.

Ми всі застигли. Грім із неба
Не був би так нас остовпив.
Безумний гнів, що осліпив
Нас перед хвилиєю, остив,
І яюсь так самі від себе
Ми застидались, мовби нас
На крадежу усіх спіймали.
І, наче на команду, враз
Ми сокири вниз попускали.
А пан усміхнений, гордий,

Ввійшов спокійно всередину,
З погордою очима кинув
На слуг. З них кождий, ще блідий,
Тремтячи, м'явсь з ноги на ногу
І силувавсь здавить тривогу,
У дусі дякуючи богу,
Що спас його від рук людей.

А пан сміється з них і кпиться:
«Ну, що, панове,— каже він,—
Навчили вас хлопці молитися?
А щирій, знать, був ваш поклін!
Ну, гарно, гарно, се нічого
Не шкодить вам! А пану богу
Молитва всюди мила є,
Як тільки в скрусі і любови
(Слова ті з притиском промовив)
Хто богу дух свій віддає».

Мовчали слуги, мов закляті,
А пан звернувся вже до нас:
«А дурні, дурні, дурні з вас!
Ще більше дурні, ніж завзяті!
Я ж вашу вірність трібував,
Неначе сина батько щирій,
А вас мов біс опанував
Відразу рваться до сокири!
Я ж, дурні, тільки жартував!»

Мовчали всі, мов чорна хмара,
І попускали очі вниз.
А пан: «Самі ви завзялись
На власну шкоду! Мов отара,
Насліпо в пропасть ви прете!
Чому? Я можу вам сказати:
Вам тут погані супостати
Наговорили, мов святе,
Що швидко волю вам дарують,
Данини й панщину скасують.
А що, не правда? Ну, скажіть!»

Народ мовчав: «Ну, ну, мовчіть!
Я знаю все. На жаль великий,

Гадючі, хитрі ті язики
Одно забули вам сказать:
Як на ту волю заслужити?
Так, отже, я скажу вам се:
Той тільки варт на волі жити,
Хто над собою й гніт знесе.
От я й задумав стрібувати,
Чи варті би свободи ви?
Хотів собі зажартувати
І бачу, що ще довго ждати
І довго ще вам мандрувати
По розумець до голови».

Народ мовчав. Втім, перед пана
Отаман виступив, вклонився.
«Дарують ясний пан! Від рана
З нас кожний нині вже гонився,
Немов листок той над водою,
Двічі над смертю самою!
А то був жарт, лиш панський жарт!
Ні, ясний пане, вірних слуг
Пани так інші не трактують,
Для жарту їх не сумітують
Під хлопські п'ясті, під обух.
Тож ми хіба не мали б глузду
У пана довше ще служити;
Віднині дякуем за службу,—
Най пану бог без нас щастить!»

Пан очі витріщив — ні слова!
Немов отаманова мова
Йому нараз усю ту річ
У іншим світлі показала.
Та ще веселість не щезала
З його лиця, і уст, і віч.
Коли нараз між мужиками
Щось застогнало і руками
Кивнуло,— люди підійшли
І перед пана привели
Попа, безсильного, слабого,
Що під час розруху цілого
Лежав простертий на землі.
Він був блідий, як труп, трусився,

Немов підтятий; з-під повік
Полумертвий вже зір світився,
І ледве чутно він прорік:

«Пан жартував, мов батько добрий
З дітьми, їх вірність трібував!
А чи і з богом теж для проби
Невинно пан пожартував?
І то був жарт, що боже свято
Пан зніс, що церков нам запер?
І то був жарт, що так завзято
Без суду і без права взято
Мене й замучено тепер?
Все те був жарт. За жарт той, пане,
Я скаргу перед божий суд
Заношу. Нині ще там стане
Мій дух, а твій, нім рік сей кане
У вічність,— теж туди позвуть.
Добро твоє в злодійські руки
Піде, й сліду не буде знать
Твого буття, сини і внуки
Сей жарт твій будуть проклинать!»
Сі ні то грозьби, ні прокльони,
Мов крила чорної опони,
Світ панові заволокли.
Він затремтів, стиснувши зуби,
То вуси торгав, то гриз губи,
А далі рік: «Плети, мели!
Безумний старець, та й по всьому!
Ану! Збирайтеся додому!»
І віддаливсь. І ми пішли.

XIV

Неначе сни тяжкі, гнітючі,
Було все те, що того дня
Ми перебули: бурі-тучі,
І вибухи чуття ревучі,
І кривда, і грізьба страшна,
А як із лісу ми на поле
Без гласу вийшли, вколо нас
Було мертве все, тихе, голе.
Снігова площа простяглась

Навкруг; безбарвна, сіра хмара
Закрила небо, вітер втих,
Лиш ген там десь синява пара
Вилась клубками з стріх сільських
І в наших грудях після тих
Страшних подій так тихо стало,
Так сумно якось, наче всі
Надії наші щось підтяло,
Мов небо нам само звіщало:
Повік вам жить на ланцюзі!

Під гнітом почуття важкого
Ми звільна, мовчки йшли в село,
Мов похоронний хід. Було
Се вчасті й так,— таж ми слабого
Попа везли. Життя плило
Із уст його струйками крові;
Весь він уже холодний став,
Лиш звільна серце билось; мови
Не стало, тільки прошептав:
«Прощайте, діти! І простіть
Йому, лишіте кару богу!
Коріться тьмі, допоки тьму
Бог на погібелі дорогу
Не виведе!»

Та ми тепер,
Уже й не радившись, знали,
Що тут кориться не пора.
Як проїздили край двора,
То бачили, як пан запер
На ретязь браму,— знать, боявся,
Щоб люд таки не спам'ятався
Та в жарт його і не роздер.

Та ми спокійно двір минули
І на попівство всі звернули;
Старого із саней знесли,
Огріли і оберегли,
А потім скаргу написали,
Пленіпотентів обібрали,
Щоб до староства вмить ішли.

Такий-то ми Новий рік мали!
Уже відправи не було.

Замість утіхи всі ридали,
А к вечору ціле село
Сходилось до попа до хати
Старого пастиря прощати,
Остатній раз поцілувати
Холодні руки. Він тепер
Ще ледве дихав, згасли очі,
А як згустіла пільма ночі,
Він супокійно, тихо вмер.

Та те, чого так пан боявся,
Таки не вмерло з ним ураз;
Противно, аж тепер у нас
Із паном танець розпочався.
Лиш що ми скаргу подали
На пана до староства,— чуем,
Вже й панські скарги дві пішли:
Одна на нас, що ми бунтуем,
Що сокирами хтіли вбить
Слуг панських, з димом двір пустить.
А друга скарга до губернії,
Що пан комісар бурить люд,
Що вісті розпуски химерні
Про хлопські права, що скверні
Промови людям промовляє,
На злочини їх підмовляє,—
На се знайшлися свідки тут.

Бо й справді, жид зумів зловити
Кількох з громади за язик:
Він штучками, як здавна звик,
Заставив п'яних говорити
І видобув усе від них,
Що говорив комісар! Втих
На хвилю гомін, шум і крик
В селі; ми панщину робити
Ходили смирно, все ждучи,
Що то з усього того буде.

Аж раз — вже пізно уночі —
Ураз збентежилися люде:
По тихій вулиці сільській
Промчали криті панські сани
Із урядовими дзвінками

І в двір заїхали. Як стій
Пішли розмови поміж нами:
«Хто се, за чим?» Аж рано крем
Ми взнали: з гостей із сусідства
Сам староста з комісарем
Прибули у село для слідства.

От почали тягнуть людей,
І ми пізнали незабаром,
Що староста у двір недаром
Заїхав, а враз з ним худий
Новий комісар. Поділили
Вони між себе так роботу,
Що староста мов на охоту
В дворі із паном день у день
Балює, бавиться, полює,
Комісар же, глухий як пень
На людські кривди і терпіння,
Не знав ні права, ні сумління,
Не сердився, не лютував,
Лише з незрушеним спокоем
Холоднокровно слідство тяг
І тим тупим спокоем своїм
На свідків наводив він страх.
Питав помалу і розважно
І слухав відповідь уважно,
Та запитами так підходив,
Що неосвічених людей
До признань і до сліз доводив.
Його й прозвали «чорт худий».
Се слідство вів він по-мистецьки,
Все списуючи по-німецьки
Лиш те, що злого і лихого
Про себе й інших люди знали,
А не нотуючи нічого,
Що проти пана зізнавали.

Нема що мовить, очорнили
Ті протоколи нас кругом:
Як ми присяги забажали,
При церкві слугам загрожали
І в лісі мало що тельмом
Усіх не вбили. Все дочиста

Там списано. Про те ж, як пан
Без права накидав горілку,
Як боронив завести шкілку
І в свято нас, гірш антихриста,
На панщину, немов поган,
Гнав на роботу — ані слова.
І кожний відходив як струтий.
«Тепер нам лиха не минути!» —
Селом ішла загальна мова.

Пан староста три дні сидів
У пана, десь-колись глядів
На комісарську ту роботу,
Хоч протоколів не читав;
Нарешті пана попрощав,
Вернувсь до міста у суботу.
Комісар, мов сльота осіння,
Ще тиждень висів над селом
І раз у раз тяг протоколи,
Мов жили витягав поволи
З людей, мов воля невідмінна
Була в нім — всіх окрити злом.

Було се вечором в неділю.
Нас кілька в хаті у дяка
Сиділо, і ні будь-яка
Розмова нам не йшла, надію
Ми втратили на наше діло.
Втім, надворі щось загуділо.
Зірвалась буря, і в той час
Щось до дверей залопотіло.
Дячиха вийшла, і по хвили
Комісар увійшов похилий,
Старий знайомий і нам милий,
Вклонився їй рік: «Вітаю вас!»

Ми здивувалися, та він,
Оглянувши усіх у зборі,
Всміхнувся, психнув, на ослін
Сів мовчки, ні з ким не вітався,
А потім стиха відіззався:
«У, савірюха там натворі!»

Ми слово кидали по слові:
«Помайбі, пане! Чи здорові?
І що вас привело до нас?»
Він ще раз психнув, усміхнувся
І потім поміж нас нагнувся:
«Ну, маєте порятний квас!
Я снаю фсе! Я протоколи
Перехлятав. Ну, кльоп ніколи
Не спреше, хоч пи пропатав!
Ну, що ви там наховорили!
Хоч би вас сікли та палили,
Ше б тільки сла не вимотав».

Ми пояснили, що комісар,
Писав усе, як сам хотів,
А писаного не читав.
«Там навіть вмішаний сам цісар! —
Комісар з острахом шептав.—
Я снаю фсе! Оптумав сам.
Ось сей кавальок нате вам!
Перепишіть, а поспішіть!
Пленіпотенти є у вас?
І ше сю ніч то Львова шліть!»

І невеличкий папірець
Подав дякові, пояснив,
Що було треба й як списати,
Куди пленіпотентів слати,
І, ще раз психнувши вкінєць,
Він почастунок відклонив,
І попрощавсь, і вийшов з хати.

Не треба довго вам казати:
Звинулися ми наборзі,
Розбіглися помежи хати.
Ще ніччю наші депутати
Поїхали, немов махати
Так скоро мусили, щоб стати
У понеділок на торзі.
Та хоч як обережно ми
Сю депутацію післали,
Проте між нашими людьми
Знайшовся хтось, що до двора

Доніс про все. Ми не бували
В таких ще справах і не знали,
Що се — гарячая пора.

Гей, розізлився, розкричався
Наш пан, як тільки день освів,
Коли від жида він дізнався,
Що з повномочними послами
Ми скаргу вислали у Львів.
Він аж заскреготав зубами
І зараз же писати сів
Листи догінчії за ними,
І зараз рано верховими
Він розіслав їх по панах:
«Де хто таких хлопів спіткає,
Най зараз ловить їх, хапає,
І в'яже, й до циркулу шле».

Що й говорить вам про той страх,
В яким жило село ціле
Весь тиждень після тих подій!
В якій непевності, тривозі
Ми ждали з дня на день, хто в тій
Війні зістане в перемозі?
Чи наші сповнять намір свій,
Чи де їх зловлять у дорозі?

На другий тиждень вість іде:
Зловили наших! Боже правий!
Як затремтіли ми! Тверде
Каміння б дрогонуло! А бравий
Наш пан аж голову підняв,
Коли почув, що три дні тому
Знайомий пан послів спіймав
І під сторожею післав
Не до циркулу, а «додому».

«Розумний той почтивий Стах! —
Сказав наш пан. — Зробив до ладу!
Гальо, скликайте всю громаду,
Нехай у всіх на їх очах
Посли дістануть шоколаду,
Най бачать і най мають страх!»

Зізвали нас — кого з роботи,
Кого із хат, старих, малих;
Жінок, дітей нещасних тих
Пленіпотентів в перший ряд
Велів пан ставить, хай уздрять,
Як будуть їх батьків пороти,
Нехай і внуків пізніх вчать,
Що хлопу пана не збороти.

Ось їх, нещасних, привели
Пов'язаних, блідих, нужденних,
Обдертих, змарганих, струджених.
А як до пана підійшли,
Пан гайдукам дав знак рукою
І крикнув: «В сніг їх! На землі
Кладіть і бийте, поки я
Не скажу: годі!»

І в спокою
Він став свистати. А двірня
У сніг нещасних повалила,
На кожного чотири їх,
Один на голову сіда,
На ноги другий, інші ж два
Ну молотить, що може сила.

Спершу неначе на мертвих
Удари сипались, бо, в сніг
Лицем привалені, й кричати
Не здужали, лиш тіла їх
Метались, мов хробак розтятий.
Пан свище, а двірня січе.
Вже кров крізь шмаття виступає,
Пітійками на сніг тече,
І з снігу, наче з-під землі,
Болющий хрип глухий лунає.
Пан свище, мов не замічає.

А втім, жінки й дітки малі
Катованих ураз юрбою
З плачем, риданням і мольбою
Поверглись панові до ніг.
Пан свище, мов не бачить їх.

Одна дрижачими устами,
На колінках підповзши, пана
Хотіла в ноги цілувать,
Своїми кровними сльозами
Той панський чобіт обливать,—
Та пан, все свищучи, носком
Її в уста штовхнув, аж впала
В сніг горілиць і застогнала,
І кров із уст пішла цюрком.

Аж по страшенно довгій хвили,
Коли вже біль почав глушить
Крик мучених, пан рік: «Досить!»
Їх підняли, снігом обмили,
Та не було вже в бідних сили,
Щоб удержатися на ногах,
Їх слуги мусили держати.

«Ну, що,— став пан до них казати,—
Пізнали ви до Львова шлях?
І знаєте, чим то смакує,
Як проти пана хлоп бунтує?
Ще ви пізнаєте не так!
Се вам від мене лиш завдаток,
В циркулі жде вас ще додаток.
Ведіть їх, хлопці, в добрий спряток,
В шпихлір, і на один личак
Усіх зв'яжіть і дайте їсти!
Потому нам розкажуть вісти
Про подорож. Ми ще прийдем
Балакать з ними два-три слова,
А як навкучить нам розмова,
Їх до циркулу відведем».

А ми стояли, мов мертвії,
І нічирк. Всі ті події
Остатню крихточку надії
Нам відняли. Що нам робить?
Борються з паном ми не в силах,
В губернію хіба на крилах
Жалоба наша долетить,
А з паном староста держить.
Нам лиш лишається мовчати,

А ні, то поле й дім кидати
І світ за очі утікати.

А пан, вповні щоб довершить
Свою побіду, обернувся
До нас і гордо огризнувся:
«Ви бачили, яка моя
За бунт заплата? Чей, надалі
Всі будете докладно знали,
Як скоботати вмію я.
Жалійтеся, хто хоче більше,
А я потрафлю ще й сильніше
Полоскотать. Кому своя
Не мила шкура — най трібує!

І ще одно: ваш пан комісар
Вам набрехав, що швидко цісар
Чи хто — вам панщину дарує.
Що там комісару за те
Припаде, се ще ви вздрите, —
А я кажу виразно вам:
Не вірте, хто вам се голосить,
Бо він не волю вам приносить,
Але біду. Ні цар, ні сам
Із неба бог не має права
Те дарувати, що мое!
Ні, ні, се не цісарська справа!
Ні бог, ні цісар не дає
Того, чого і сам не має.
Так слухайте ж, що скажу вам:
Най жадна воля вам не сниться!
Не цісар вам її ховає,
І поки я тут, не явиться
Вона, хіба я сам вам дам!»

Так богохульними устами
Він вимовив і в двір пішов.
Здається, сими він словами
Бажав нас пригнітити, немов
Тяжким камінням; та противно —
По тих словах в нас дух ввійшов.
«Сліпий, сліпий! — ми погадали. —
Ти думаєш, що світ увесь

В руках держиш, а доля дивно
Тебе веде і вскісь, і всклась,
І сам не зглянешся, як пасмо
Твоєї гордості урвесь».

І вже не страшно нам, не жасно
Було, коли щось по двох днях
Пленіпотентів наших бідних
Ледве живих на битий шлях
У путах повели. Як рідних,
Ми їх прощали і кричали:
«Не бійтесь, браття! Бог благий.
Не дасть, щоб без кінця ширшали
На світі наші вороги!»

Нам не страшна була й та чутка,
Що до циркулу надоспів
З губерні наказ: зараз тутка
Комісару спішить у Львів!
Пан з радості аж руки тер:
«Взяли бунтівника з повіту!
Засадять же його тепер,
Що, певно, не побачить світу!»
А ми хоч тяжко сумували,
Та все одну потіху мали:
Бог правди й волі ще не вмер!

xv

Минула та зима проклята,
Остатня із проклятих зим.
Зближались великодні свята.
Вже перед четвергом страшним
У полі почалась робота.
Настала вже й страшна субота —
Великий, незабутній день
Для нас, великдень наш єдиний.
Хвилину кожду тої днини
Я тямлю, мовби все лишень
Учора діялось.

Ми зранку,
Ще й заморозь не відійшла,
В дворі пшеницю-маріанку

До сійби ладили. Була
Пора у ранішні обіди,
Коли упорались з зерном.
«Гальо додому, а бігцьом!
І кождий зараз най приїде
Із бороною на майдан!» —
Отак командував сам пан.

Побігли ми, перекусили,
Що там готового було,
Та поспішаємо щосили.
Уже зібралось все село,
Хто з боронами, хто з сівнями,
Жінки й дівчата з рискалями;
Ще назганяли і хлоп'ят,
Погоничів, та з ужевками,
Щоб борони йшли затягать.
І поставали ми рядами,
Немов на муштрі солдати:
Отаман ходить поміж нами,
Числить, чи всі, й розпоряджає,
Кому куди і з ким іти.

Втім, зирк, аж возик заїжджає
Горі селом, одним коньом.
Край фірмана гайдук куняє,
А фірман луска батогом.
А ззаду — хто се? Боже милий!
Се ж він — комісар, се той сам,
Котрого ніби засадили
У Львові! Дивно якось нам
Зробилось, серце так забилося,
Немов нечувану якусь
Страшну чи радісну новість
Ось-ось почути нам судилось.
Отаман навіть, хоч не трус,
А також став, мов остовпілий.
І тільки буркнув стиха: «Бог вість,
Що се значить! Але, мабуть,
Се щось негарне».

Як уздріли
Нас ті, що їхали, так тут
Комісар штовхнув гайдука;

Гайдук жажнувсь отуманілий
І мало мало сторчака
Під віз не впав. Та вмить продрухавсь,
Рукою в заушник почухавсь,
Зігнувся звільна і відгріб
Солому в возі, з-під соломи
Щось вийняв, мов великий хліб,
Завите в шмату. Глядимо ми
Й дивуємось. Аж ось гайдук
Зліз з воза, взяв тото до рук
І через плечі, мов барило,
Повісив, шмату відгорнув —
Се тарабан! Гей, як торкнув,
Заторохтів, заgrimотів,
Що аж луною покотило
По всім селі. Загаморило
Село. З городів, з поля, з хат
Старі й малі кричать, біжать
Послухать, що се за пригода.
В широкий круг юрба народа
Віз обступила.

«Тихо, гей! —

Комісар закричав пискливо
І встав на возі, вийняв живо
Папір з кишені.—

Я отсей

Папір вам маю прочитати
І прошу топре увашати,
По то патент цісарський є». —
І став комісар муркотати
Все по-німецьки. Люд стає
На пальці, рота роззявляє,
Та де тобі порозуміть!
Лиш сей на той зітхне глибоко,
Перехреститься, зведе око
До неба і як стовп стоїть.

А пан комісар так утішно
Читає, голосно, поспішно
Викрикує якісь слова.
Скінчив. «Ну, сросуміля вщецко?» —
«Ні, паночку, хоч би словечко!» —
«О, клюпа, клюпа хольова!

Своєї волі і свопоти
Не росуміє! Слюхай весь!
Від третій май, що ось натхотить,
Вам воля повная таєсь!
Вам цісар панщину тарує.
Танин не путете плятив.
Най коштий сам солі працює!
І ше отно най коштий чує:
Пан староста тнесь випустив
Пленіпотенти ваші з цюпи.
Ну, сросуміля?»

Всі мовчать.

«Ну, сросуміля, кльопа клюпи?
Що так стояля, як ті слюпи?
Гей, віват цісарю кричать!»
Усі мовчать. Втім, наблизився
З юрби наш віт і поклонився
Комісару і так сказав:
«Даруйте, пане, що приймаєм
Так холодно сю вість. Не знаєм,
Чи правда то. Нам запевняв
Наш пан, що то не може бути,
Що мали й вас у Львів позвать,
Аби навіки вас замкнути;
Що цар не сміє дарувать
Нам панщини, бо то річ панська».

«О, клюпа кльопа християнська!
Пан мав інтерес так касать.
І цар панам не вітпирає,
Що панське, тільки опіцяє
Ім з каси панщину сплятить.
А я, слюга його, не мошу
Турить вас, правту вам холошу.
Печать ся, снаеш, що сначить?»

«Най нам здоров панує цісар.
Та й щоб при нім і пан комісар
Жили нам довго,— але ми
Вже так багато потерпіли,
Що боїмось, аби й сей раз
Знов на льоду ми не осіли.
Ми, паночку, просили б вас:

Із нами враз у двір ходіть,
Патент сей пану прочитайте,
Йому й печать сю покажіть,
А вже тоді, як він все знайде
В порядку, ми повірим всьому.
Тоді вже й цісарю благому
Подякуємо ми любов'ю,
Йому добром і навіть кров'ю
Послужим щиро ми при тім».

«Се топре, кльопа, ти скасаля!
Хотім у твір, апи пісналя
І пан ваш все. Хотім, хотім!»

хvi

Сиділи в ганку пан і пані
За сніданням, коли нараз
Юрбою, з шумом, наче п'яні,
Ми все подвір'я заступили.
Комісар попереду нас.
При нім гайдук ішов, щосили
Торохтячи по тарабані.
Поблідла пані, піднялась,
Поглянула, трохи не впала,
І білі руки заламала,
І не то з питанням, не то
З сумним докором в очі мужа
Поглянула. Та, знать, не дуже
І пана втішило тото
Незвикле зборище. Ще дужче
Змішавсь, аж зуби закусив,
Коли побачив, хто струсив
Сей збір. Комісар! Так йому ще
Нечистий в'язів не скрутив?
Ну, буде лихо неминуще!

Та, щоб успокоїти жону,
Пан з ганку звільна і поважно
Зійшов і грізно та протяжно
Звернувся до селянства: «Ну,
Чого ви тут?» При тім став так,

Що до комісара плечима
Був звернений і наче й разу
Його не бачив. Гайдучина
Знов в барабан заторохтів;
Комісар з злості, наче рак,
Почервонів. Лиш що хотів
Пан щось казати, аж над ушима
Його: «З цісарського розказу!»
Мов піж по склі заскреготів.
Пан обернувся: «А, пан комісар!
Рідкі в нас гості! Nu, wie geht's? ¹
Давно зі Львова? Вже кінець
Ізді? Ну, що там каже цісар?»

«То є патент цісарський з тня
Сімнадцятого цвітня, року
Пішучого! І во ім'я
Цісарське — с савтрашного строку
У краю панщини нема,
Танини сносяться, й семля
Хлопам дається рустикальна,
А тітичам за право те
Сам цісар з каси заплате —
То воля цісаря пуквальна!»

«O, Sapperment! Warum nicht gar! —
Пан скрикнув, мов змія вкусила.—
Великий цісар! Царська сила
Над всіми нами! Значить — дар!
Дар для хлопів. Який цар добрий!
Та щоб той хлопський рід хоробрий
Після заслуг обдарувать,
То треба нас обрабувать.
Віднять нам те, що з волі неба
Вважалось нашим! Що й казати,—
Чудесна добрість! От як треба
Народну вдячність здобувать!
Га, що ж, ми дурні, раді вчиться!
Слабі ми, мусимо кориться.
Лиш прошу, ще одно скажіть,
Чи є там ясно в тім патенті:

Де хлопи паном неконтенті,
Сейчас до кіс, ловіть, в'яжіть!
Чи там наказані пожари,
Різня, убійства, люті кари,
Рабунки панських дібр усіх?»

«Herr Schlachziz! — відказав комісар.—
Herr Schlachziz, mäßigen Sie sich! ¹
Топра тля всіх пашае цісар.
А про рапунки та рісні
Патент ніякий не ховорить».

«І в сорок шостім році ні?»

«Herr Schlachziz, пан є туше скорий
В пітосріннях! А ліпше п тати
Вше сорок шостому спокій!
Самі ви, польські атентати,
Зачали на хлопів стріляти,
Самі на власний карк ви свій
Стягли піту! Я, пане-цею ²,
Якпи в вас кльооп пув шольовік,
То він пи вас не пік, не сік,
А груддю заступив своєю!
Та па! Не те вам в хольові!
Тля кльопа пуки і паншизна,
А в вас повстання все нові,
Вас све ойчизна-шляхетчизна!
А як наш цісар після прав
І пана й кльопа тут трактуе,
Ви в крик, що вольносьць вам украв,
Що кльопа вам урят пунтуе.
Ні, пане, ти тепер посуньсь!
Кльооп не сліпий, кльооп топре паче:
Отсе сторове, то поляче,—
Der Bauer, пане, ist für uns! ³
Тепер пропали атентати!
А як які вовки прийтуть,
Шоп нашу стайню напатати,

То вше тут вірних псів найдуть
Шо топре вуха їм намнуть,
Аш путуть товго пам'ятати».

«O, Sapperment! Тяжкі часи,
Коли вже все зійшло на пси.
А псів багато в нашім краю!
Та тільки ж, панцю, я гадаю,
Ви помилились, як за псів
Вважаєте отих хлопів.
Пси вірні свого пана знають.
Пси вірні у тяжкій годині
Його боронять, заслоняють!
Ні, се не пси, а просто свині!
Не віриш? От попробуй лиш
Ти моїм псам перечитати
Сей свій патент, то гнеть уздриш,
Як кинуться тебе вітати».

«Heгг Schlachziz!» — пискнув ображен
Комісар, луком вип'яв грудь
І руку звів — та пізно! Лють
Перемогла вже в панськiм серці...
Він тупнув, крикнув, мов скажений,
Почервонів, а у очох
Заграли іскорки зловіщі.
«Der Teufel drein! Він тут на герці
Прийшов зо мною! Швабський кнєс
Гей, хлопці, хто-сте найсильніші,
Беріть його і заведіть
У псарню й хвіртку зацепіть,—
Най псам патент свій прочитає!
А ви, роззяви (до хлопів
Звернувсь), ще мало патиків
Набрали? Що за біс вас пхає
Під мої руки? Браму там
Замкніть! Ось я снідання дам
Зсім, хто тут є! Де лози, буки?»

Ми помертвіли. Поки ще
Отямилась, а слуги вже
Комісара за руки ймають,
І хоч він як кричав, пручавсь,—

Бігцем помимо волі мчавсь,
Лиш поли фрака ззаду мають.

XVII

Була у пана псарня славна,
Бо пан мисливий добрий був
І в ловах любувавсь віддавна.
Чимало грошей повернув
Він на тих псів. Тут, край обори,
Оперта о стіну комори,
Стояла псарня: був то пліт
Високий і дашком покритий
Вокруг; в нім, мов несамовитий,
Скиглив і вив собачий рід.
Була там сотня тої з'їжні:
І раси, й рости, й масті різні —
Хорти, бульдоги, ямники.
Одні на ланцюгах стояли,
Другі в будках спокійно спали,
А інші рвалися, скакали
Верх плоту й вили залюбки,
Їх лиш три рази в день кормили,
Та й то ще скупю, щоб не тили
І швидше гнались за звірем;
Ніхто ні гладить, ні пестити
Не смів їх, в псарню доступити
Не міг ніхто, лиш псар Єфрем.
Було, пройдеш лиш коло плоту,
То рвесь, скиглить тота голота,
Аж землю під собою їсть.
От і не диво, що на тую
Чудну, нечуваную вість,
На поступок безумний, лютий —
Комісара до псарні пхнути —
На нас на всіх упала млість.

А пан стоїть, як хмара чорна;
У псарні клекотить, мов жорна
Каміння мелють. Враз піднявсь
Страшений дзявк і ляск собачий —
Се знак, що розказ той ледачий —
Сповнивсь, що в псарні опинивсь

Комісар. Слуги ще стояли,—
Мабуть, що хвіртку защіпали,—
Й сміялись глупо. Аж нараз
Із псарні писк піднявся дикий,
Що заглушив собачі крики
І всіми серцями потряс.

«Рятуйте! Квальту!» — закричало
Із псарні — й разом замовчало.
Мов іскра впала між народ.
«Рятуймо! — разом заревіли.—
Біжим, ломім сей огород!
Пробі! Комісара пси з'їли!»

І як се сталось, бог там знає,—
Ураз мов грім залопотів,
Так кинулась юрба цілая
Туди, аж двір застугонів
Від тупоту. В одній хвилині
Пліт рознесли ми по колині,
Будки, дашки — все на шматки!
Собак, що дужчі і лютіші,
Всіх перебили тут на місці...
Крик, гвалт, кривавії дрючки,
Прокляття, зойки і побої,—
Все в оглушаючу злилось
Музику — дай бог, щоб такої
Вам чути вже не довелось!

Широко рознеслась відтак
На все Підгір'я і Поділля
Ся вість про те, як ми собак
В день волі даної побили,
Собачов кров'ю освятили
Свободу. Ніщо то й казать,
Падкий наш люд на все смішнее,
Десь їм школяр сказав про тее,
Що в Франції якась Бастілля
Була: кого туди всадять,
Тому вже світу не видать.
Так-от, як ту Бастіллю кляту
Люд зруйнував аж до основ,
Тоді аж вольне сонце в хату

Зирнуло й день новий прийшов.
Похопили се наші люде:
«А в нас хоч песся битва буде
Замість Бастілії!» Було
Сміху із тої битви много,—
Та в самій хвилі ми смішного
Не бачили — ми лиш одного
Шукали. З уст усіх ішло
Одно: «Комісар! Де комісар?
Патент де, що прислав нам цісар?»

Комісара десь не було!..
Тут люди всі заметушились:
Невже так з'їли пси його,
Що й костюмахи не лишились?
Аж зирк: в соломі, де гніздились
Собаки, щось шуршить! Ого —
Припали ми і відгребли
Солому — бач: а се комісар!
Грудьми припав він ід землі,
Встромив півтіла в пессю буду,
Лиш ноги ще видні були
З соломи, а в руках держав
Патент, котрим звільняв нас цісар.
Він трясся весь, і не без труду
Ми витягли його на яв.
Та бідненький аж застогнав,
На ноги ставши: пси розжерті
Штани пошарпали на нім,
Порвали й тіло: тяжкі рани
Виднілись в місці не одним,
І кров лилась,— і, певно, смерті
Пожив би був він, безталанний,
Коли б заздальгідь в солому
Не заховавсь і якби ми
Такому жартові страшному
Кінця не вдіяли сами.

«О-ох! Ветіть мене то пана! —
Стогнав комісар.— Ох, о-ох!
Jetzt wird er sehn! ¹ Та кошта рана

Путе міні за світків твох!
Тепер ше я йому покашу!»

І, шкутильгаючи, ступав,
Опертий на молодіж нашу,
Аж з болю зуби затискав.
Го-го! Та й пан, мабуть, письмо
Пронюхав носом і побачив,
Що трохи надто насобачив,
Що не з поклоном ми йдемо.
Чимскорше слуг у двір стягнувши
І двері на замки замкнувши,
Він сам з рушницею в руці
Став у отворенім вікні.
Таке оружне поготов'я
Комісар навіть не прибаг,
Зблизивсь і, рани на ногах
Показуючи, крикнув: «Ах!
То є косціносьць старопольска!
Негг Schlachziz,— то є пезхольов'я
Тля вас! А са сапавку тую
Я вас в тій хвилі арештую!..
То що? Ви йтете вше то войска?..»

Та пан у військо не збирався,
Лиш на комісара змірявся
Стрільбою й крикнув: «Бачиш се?
Тікай від мене, швабський сину,
Бо бистра кулька за хвилину
Тобі погибель принесе!»

На вид стрільби, забувши рани,
Комісар, мов змією гнаний,
Відскочив, зойкнувши, набік.
Оглянувсь, далі зупинився,
Бо вже в безпечнім находився,
І аж тоді до пана рік:
«Негг Schlachziz! Хросиш? Топре, топре!
Са тее хрошення хоропре
Ми порахуємось! Ше рас
Ховорю: в імені сакона —
Ти арештант! Піттайсь сейчас,
То й кара путе уменсона!»

«Ходи сюди! Бери мя! На!» —
Кричав з наругою Мигуцький...
І разом з кожного вікна
Заблиснули люфи стрільб. Війна!
Ввесь збір заметушився людський.
Комісар зблід і занімів,
І сам не знав вже, що казати,
Коли, втім, в імені хлопів
Війт виступив і так повів:
«Позвольте, пане, нам ділати!
Нам цісар нині волю дав
На те, щоб ми йому служили:
А скоро пан забунтував,
Ми вжиємо своєї сили,
Щоб нарозумити його!
Чи так, громадо?» —

«Го-го-го! —

Громада зично закричала.—
Нам Горожана показала
Примір, як гнать ті звірі з нор!
Крешть огонь! Давай соломи!
Всіх живо смирних уздримо ми,
Всіх вивабимо на простор!»

Ще дужче зблід комісар бідний,
Затрясся, на коліна впав.
«О кльопа, кльопа! — закричав.—
Ще лиш сей рас, сей рас послітний
Тля мене ласку ту сропіль
І тайте спокій! Не паліль!
Втишітєся! Тотому йтіль!
Лишіть йохо! Не похупляйте
Мене! Як твір пітпалите,
То сакричать усі лиш те:
Комісар так касав! Ви тпайте
Лиш те, шоп він с села не втік,
А я йохо вісьму як свохо!
О, не ропіль міні ше тохо!
Ітіль тотома і нічохо
О тім нікому не кашіль!»

Поміркувались ми. Нехай
І так! Така вже панська доля,

Що й ворог обстає за ним.
«Ну, а що ж, пане, наша воля?» —
«Ви ще не вірите?» —

«Один
Бог бачить, як би раді вірять,
Та так багато вже карались
За ню, так часто помилялись,
Що хочем попереду змірять».

«О пітна кльопа! Пітний край! —
Зітхнув комісар, звівши очі.—
Так мнохо піт саснав і лих,
Що й вірити в топро не хоче!
Як так, пошліть ви верхових
То старости, йохо спитати,
Чи я прехав в такій причині!
Та, впрочім, сам ваш пан вітнині
Не путе панщини шатати».

«Най буде й так! Як стій пішлем
Людей до старости, щоб крем
Розвідати»,— ми всі сказали.
Промили рани і обвили
В комісара, і посадили
Його на віз, і провели
Його гуртом весело, шумно
Аж за село, і прирекли
Вестись розважно і розумно.
Ми мовчки панський двір минали,
Лиш вартових дали, щоб здали
Двора і пана стерегли.

xviii

Великдень! Боже мій великий!
Ще як світ світом, не було
Для нас великодня такого!
Від досвіта шум, гамір, крики,
Мов муравлисько, все село
Людьми кишить. Всі до одного
До церкви пруть. Як перший раз
«Христос воскресє» заспівали,
То всі, мов діти, заридали,

Аж плач той церквою потряс...
Так бачилось, що вік ми ждали,
Аж дотерпілись, достраждали,
Що він воскрес — посеред нас.
І яюсь так зробилось нам
У душах легко, ясно, тихо,
Що, бачилось, готов був всякий
Цілій землі і небесам
Кричать, співать: минуло лихо!
Найзліші вороги прощались,
Всі обнімались, цілувались,
А дзвони дзвонять, не стають!
А молодь бігає, мов п'яна,
Кричить щосили в кождий кут:
«Нема вже панщини ні пана!
Ми вольні, вольні, вольні всі!»
Ба й дітвора, що в старших баче,
Й собі вигукує, неначе
Перепелята по вівсі.

А як скінчилась божа хвала,
На цвинтар вийшов весь народ,
І як було нас стільки сот,—
Відразу ниць на землю впала
Ціла громада й заспівала
Величний той, хвалебний гімн:
«Тебе, о господи, хвалім!»
Мов грім, зарокотіли зрання
Слова високі, звуки втішні,—
Але кінець святої пісні
Покрили голосні ридання!
Дарма б і силуваться, діти,
Щоб розказать хоч щось-не-щось,
Що в той день славний довелось
Мені на власні очі здріти.
Народ мов безумів з утіх:
Старі скакали, мов хлоп'ята...
Той пару коників своїх
Цілує кожного, мов брата,
Та приговорює, пестить.
А там гуртом сільські дівчата
Всі скиндячки з голов знімають,
І б'ють поклони, і складають

Перед іконою. Кричить
Усякий на вітання друга:
«Христос воскрес, а панщину
Чорт взяв!» А там старий дідуга,
В селі найстарший чоловік,
На давню, ледве замітну,
Могилку аж грудьми приник,
І обнімає дернину,
Й кричить щосили: «Тату, тату!
Ми вольні! Тату, озовись!
Таж ти цілих сто літ ту кляту
Неволю двигав і вмирати
Не хтів, а волі ждав! Дивись,
Ми вольні! Бідний, ти дождати
Не міг,— аж нам той промінь блис!
Вже моїх внуків пан в палату
Так, як мене, не забере!
Візьміть мене до себе, тату!
Ваш син свобідним вже умре!..»

Аж ось, заледво піп успів
Паски христянам посвятити,—
Аж бачимо: що се долів
Селом валить? Сіріють свити,
До сонця гудзики блищать,
І вістря понад головами,—
Тяжкая маса мірно, в ряд
Важкими стугонить ногами!
Жовніри! Грянув барабан,
Мов о стіну горохом сипнув.
А втім,— о боже мій! — я глипнув:
Посеред відділу — наш пан!
Взад руки скручені, понурий,
Лице додолу похияв,
Мов день, і світ, і сонце кляв,
Людей стидавсь. Іззаду шнури,
Що панські руки оплітали,
За кінці у руках держав
Гайдук, немов мужик, що гнав
Вола на торг. А позад всіх
Комісар їхав на візочку
І усміхнувсь, як на горбочку
Побачив церкву, тиск сільських

Людей, що очі витріщали
Зі страхом, подивом на сей
Незвиклий вид.

Вже наближався
Той похід, а як порівнявся
З людьми, комісар крикнув: «Гей!
Пан капраль, станьте!»
«Halt!»¹ — роздався
Крик капрала.

«Христос воскрес! —
Комісар крикнув до людей.—
Ну, кльопа, вірите вше тнесь,
Що ви свопітні? Ну, шасьт поше!
А то пан тітич ваш е! Моше,
З ним попрошаєтесь, за ту
Йохо велику топроту
Йому потякуете? Шиво,
Спішіть, хто сна, чи скоро вше
Його увитите, по йте
Він у хостину пити пиво,
Що наварив тля сепе сам,
І не так скоро вернесь вам!»

Мовчали всі, мов онімілі;
Ураз і радість, жаль і страх
Мішалися у всіх серцях;
Всі очі хлопські остовпілі
Уперлись в пана. Він стояв,
Понурившись, мов почував,
Що і його ткнув палець божий.
Але ні жоден крик ворожий,
Ні згїрдний сміх, ані проклін
З юрби не вийшов. Що вже кпити,
Клясти і зв'язаного бити,
Коли й без нас побитий він?

Мовчали ми, та не мовчав
Комісар; ноги ще боліли
Так, що аж зуби він зціпляв,
І було видно, що бажав
Чим можна пану допекти;

Він, очевидно, лиш в тій цілі
Казав його пішком вести
Через село, ще й гайдукови
Дав позад нього шнур нести.
Тепер до пана він промовив:

«Herr Schlachziz! Видиш, кльопа ті,
Що ти вважав са хутопину,
Вони чесніші, ніш такі,
Як ти! Вони в тьашку хвилину
Не хочуть кпити і клясти,
Вони топі твою провину
Прощають — вичу то по них!
Ей, кльопа, кльопа, топра кльопа!..
Та я, пань-цею, не с таких!
Я вше як слий, то чиста сльопа!
Кеп той, пань-цею, хто тае
Пільш, ніш сам мае, і хто хоче
Ропитись ліпшим, ніш сам е!
А хто мені сропив шо сле,
То най ше ані втні, ні вночі
Мені то рук не попатае,
По товхо їх попам'ятае!»

Тут пан, мов в кліті звір, метнувся,
Підвів лице і озирнувся,
І на комісара з такою
Ненавистю глядів страшною,
Що той аж зблід.

«Гієно! Кате!
Погане швабське плем'я кляте!
Чи ще тобі не всох язик?
Чи мало ще моєї муки,
Моєї жінки сліз, розпуки?
Чи той її болющий крик,
Як розставалася зо мною,
Іще тебе не вдоволив?
Ти пхнув її, в грязь повалив.
Сміття! Таж ти її одної
Сльози не стоїш! Звірю лютий!
І ще бунтуеш тих звірів,
Щоб рвали, дерли нас навпів!
Вона ж слаба, а я — закутий!

Та ні, бог ласкаві! Ще та проба,
Мов хмара чорная, мине!
Веди до старости мене!
Сильніший бог, ніж швабська злоба!»

«Га-га, Herr Schlachzizl — реготав
Комісар.— Ти побожним став?
Sehr schön! А вітколи ш то, прошу?
Та ш ше нетавно, як я чув,
Тим самим кльопам ти самкнув
Поперет носом церкву пошу!
Піти ми пітем, та помалю,
То старости ше маєм час,—
А перет тим ше криміналю
Ви покоштуєте у нас!»
І капралу сказав дві слові,
А капрал крикнув воякам:
«Marsch!» —

«Ну, ви, кльопа, путь сторові!» —
Комісар крикнув нам на возі.
І похід рушив по дорозі
І швидко з виду скрився нам.

ХІХ

Минули свята. Дивно-дивно
Було нам: вже в робучі дні
Отаман не стає в вікні,
Не стука костуром, не лаєсь,
На панщину не гонить! В сні
Часом отаман ще ввижаєсь,—
Наяві все пішло противно.
Працюють люди по полях
Самі собі, а співи ллються,
Сміється небо, всі сміються.
Полудне — спочивати ляг
Мужик при втомлених волах,
Полудне і оглядаєсь,
Чи де отаман не зближаєсь;
А втім згадав, що він свободний,
І аж під небозвід погідний

Веселу пісню затагнув,—
Урвав, оглянувсь, знов ревнув:
«Гей, пропадай ти, наше горе!
І чорт тобі пай матір поре!»

А двір мовчить. Немов заклятий
Стоїть він покінець села
В саду розцвілім. Не прийшла
Охота людям — розізнати,
Що дієсь в нім. У всіх так много
Своєї втіхи, діла свого,
Що й не питали, що там дієсь,
Лиш замічали: служба грієсь
На сонечку, плуги не йдуть
У поле,— тихо так, не чуть
Ні гомону в дворі, ні крику;
Вівати, гостей і музику
Мов хуртовина серед поля
Розвіяла. І до села
Ніхто не відався з двора.
От дивні божії діла!
Одно мале словечко — воля,
І за хвилину мов гора
Між хатою й двором лягла!

Аж ось у провідну неділю
По хвалі божій стали ми
Під церквою, і тут пішли
Розмови про недавнє лихо
І про теперішню надію,
Про волю і про страх війни,
Про те, як поляки у Львові
Щось мов задумали, про їх
Ті ради й гвард'ї народів:
Одні хрестяться, другі в сміх...
Втім війт зблизився й крикнув: «Тихо!
Панове браття,— він додав,—
Позвольте слово вам сказати!»

Всі втихли.

«Бог святий нам дав
Святої волі дочекати.
Хвала йому! — І шапку зняв,

Перехрестивсь, і всі за ним.—
Ми тішимося і маєм чим.
Але ж не треба забувати
Нам в радості й о тих, котрих
Бог нашим щастям днесь карає.
Панове браття, кождий знає,
Наш пан в арешті.— Тут затих
І кашлянув.— Ну, пан із нами,
Щоправда, добре жартував,—
То він же за своє дістав.
Але ж, панове, там в дворі
Лишилась пані з сиротами.
Вона нам не в одній порі
Допомагала, мужа свого
Не раз за нас слізьми й словами
Благала...» —

«Правда, правда! — всі
Загомніли.— Добра пані,
Вона невинна!» —

«І мені
Здаєсь, брати мої кохані,
Що був би гріх, якби чужі
Гріхи на ній ми відомщали.
Чи ви сей тиждень навіщали
Її? Що з нею?» —

«Таки ні!» —
«Ніхто не був? В дворі так тихо.
Хто зна, чи там не склалось лихо...
А після всього, що було,
Вона боїться нас, гадає,
Що проти неї все село.
Панове браття, ось яка є
Моя порада: виберім
Кількох з-між нас і в двір підім
Потішить паню. А як треба
В чім допомгти, то й поможім,—
Се й бог нам надгородить з неба!»

«Так, так! — довкола загуло.—
Ідть ви, вййте, і ви, Яцю
(Се ніби вказують на мене),
І ви, Прокопе, й ви, Семене,
Ідть! А як же б то було,

Щоб пані так і пропадала
Серед живих людей, щоб працю
Двірська служба розтягала?
Ні, що було вже, то було,
А паню треба рятувати.
Ідіть, скажіть, що все село
Задарма буде працювати,
Аж доки не поверне пані!»

«Так, браття, так, спасибі вам!» —
Сказали ми, перехрестились
І до двора іти пустились.

Мій боже, що в дворі за зміни
Застали ми! Неначе грім
Ударив або пошесть в нім
Враз вибухла. Нарозтіч сіни,
Покої і стайні, в стайнях
Реве худоба, пити просить,
А службу лихо блудом носить,
Лиш шепти чути по кутах.
Плуги та борони у шляях
Серед обори ще стоять,
Як перед тижнем ми самі їх
Покидали. У кухні сплять
Лакеї, хоч уже полудень;
Не топлено в печі, сміття
Валяєсь, стук, неначе в будень,
З покою чуть... Пройшли ми стиха,—
Аж там візник і візничиха
Якимось куснем долота
Й сокирою, що сили мають,
Шкатулку панську лупають.
Уздрівши нас, задеревіли,
Все вергли і тікати хотіли,
Та не було куди тікати.
«Ну-ну,— віят каже,— не трудіться,
Куди вам бігти? Задержіться!
Де пані?» —

«Та отут лежать».

Візник вказав на двері спальні;
З них, ледве чуть, болючі, жальні
Неслися зойки. Серце в нас

Завмерло. Боже милий, правий!
Ще вчора стільки блиску, слави,
І гордості, й пишноти враз —
А нині от що!

Боковими

Дверима в спальню ту ввійшли ми,
То пані зразу й не могла
Побачить нас. Вона лежала
На ліжку й тихо лиш стогнала,
Бліда, аж синяя була.

«То ти, Орино?» (Ся Орина
Була єдина людина,
Що не відбігла ще її,
Чим мала, хору годувала,
І доглядала, й пильнувала,—
Але тепер була в селі.
Пішла до вйтової хати
Якої помочи прохати.)
Зблизились ми і кажем: «Ні!
Вельможна пані, що се з вами?»

Вона зирнула і руками
Закрила очі. «Боже мій! —
Вся затремтівши, простогнала.—
Значить, остатня вже настала
Моя година! Се розбій!»

«Бог з вами, пані, схаменіться
І не лякайтесь, подивіться!
Ми з щирим серцем тут прийшли.
Громада шле нас, ми готові
Вам в полі помогти і в домі
Чим тільки будемо могли».

Розкрила очі бідна пані,
Широко глянула на нас.
«Невже се правда? Ви не п'яні?
Невже ви люди теж, і в вас,
У мучених, похилих, битих,
Не зглухло людськеє чуття?
О боже! Чом ти дав дожити
Мені до сеї хвилі? Тож
Віднині все мое життя

Докором буде, що так много
На вас я допустила злого,
Де відвернуть було все мож!
І ви не п'яні? Після всього
Ви раді допомогти мені?
О, бог вам заплать! Доки мого
Життя — хоч то, мабуть, немного —
Я буду в найвищій ціні
Отсей ваш поступок держати!
Я ж така бідна, бідна днесь!
Недужа! Служба вже, здаєсь,
Розтягне гнеть угли від хати;
Муж у тюрмі там гине десь!..
О, бог вам за́плать, що в ту пору
Тяжкую ще хоч ви прийшли!
Дай бог, щоб ви у всякім горю
Тож поміч щирую знайшли!»

І пані тяжко заридала,
Бліда, безсильная упала
Лицем до подушки. Що ждять?
Ми там недовго розмовляли,
Швиденько у село післали
Скликати хлопців, баб, дівчат,
Війт службу скликав, строго взяв
На допити: хто що покрав,
Все повідбирано. Післали
За лікарем: баби покої
Попорядили і прибрали.
Ті в печах топлять, ті варять
Росіл для пані; господарі
Взялися чергу укладать,
Кому і з ким на завтра в парі
На панське їхати орать.

За тиждень пані наша встала;
Із служби давньої остала
Одна Орина, — решту всіх
Сама громада розігнала.
З робіт у полі весняних
Найбільша часть була готова.
А пані ходить, ані слова
Не каже, лиш часом зітхне

Або сльозами обіллється,
Коли на згадку навернеться
Минуле клятеє, страшне.
Та й інші ще були причини,
Що пані плакала щоднини:
Про пана й чутки не було.
Що з ним? Куди його заперли?
Невже і слід його затерли?..

Отсе три тижні вже пройшло
Від свят. Зве пані всю громаду
До себе до двора на раду.
Прийшли ми, на подвір'ї стали
По-давньому і поглядали
На ганок. Але крізь вікно
Відчинене маха рукою,
Зове нас пані до покою...
Ввійшли ми, бачим — що воно?
Столи заставлені чарками
Й тарелями, а по куткам
Горілка, пиво барилками.
Аж пані вийшла й каже нам:
«Сідайте, люди! Ось настала
Нова доба для нас усіх:
Недоля ваша вже пропала,
А нам пора змазати свій гріх.
Я бачу, як несправедливо
Мій муж із вами обходивсь,
А ви так щиро, так учтиво
Мене порятували в горю,
І то в саму найтяжчу пору,
Де кождий інший відступивсь!..
Тепер для мене ви єдині
Сусіди, і опікуни,
І браття. Тож простіть, що й нині
О поміч мушу вас просить.
Та поки діло, ми повинні
Враз випити й перекусить.
Пропали вже раби й пани,—
Нам треба мирно, спільно жити!»

І після хлопського звичаю
Найпершу чарку притулила

До уст і вїту подала.
«Дай бог, щоб всюди в нашім краю
Заблисла згоди й миру хвиля
Така, як тут!» — вона рекла.
«Дай бог, аби біда навчила
Усіх панів, як жить з людьми!
Хто житиме по-людськи з нами,
З тим житимем по-людськи й ми!» —
Отак громада відказала,
І чарка довкола стола
По черзі з рук до рук гуляла,
Аж поки всіх не обійшла.

Засіла й пані поміж нами
За стіл — сумна, не їсть, не п'є,
Так видно — бореться з сльозами.
І нам той кусник в рот не йде.
Всі стихли. Далі наша пані
Як не заплаче! Всі ми ну ж
Її якмога потішати.
Вона ж крізь плач ледве сказати
Могла: «Мій муж! Мій бідний муж!..
Де він тепер? Мої кохані,
Чи з вас ніхто о нім не чув?» —
«Ніхто!» —

«Неначе потонув!
О боже мій! Вже три неділі
Я тут лежала, хорувала
Та з дня на день його все ждала,—
Його нема! О браття милі,
Рятуйте! Се ж не може бути!
Комісар хоч на нього лютий,
Та все ж не він в окрузі пан.
Таж староста є старший там!
А староста наш друг, у нас
Їв, пив і полював не раз,—
То не повинен допустити
Так довго мойого морити
В тюрмі! О боже, боже мій,
Тяжкий на нас вправ допуст твій!»

Тут хлипання зглушило мову.
По хвилі відізначалась знову:

«Що ж маю діяти тепер?
До Львова їхать чи до Відня,
Чи унизитись, як послідня,
І тому, що його запер,
Комісару до ніг упасти?
Чи справедливості, чи ласки
Просити? Радьте ви мені!»

Ми похитали головами,
А далі вїйт говорить: «Ні,
Вельможна пані! Не за вами
Тут правда, бо зневажив пан
Комісара. Тепер комісар
Старший в окрузі! Був я сам
При тім, як старосту до Львова
Покликали. То й раджу вам:
Далеко проживає цісар,
І в Львів неблизькая дорога,
А в канцеляріях вони
Почнуть по-своєму спішити,
То може пан наш і зогнити,
Не виглянувши із тюрми.
Ні, я би іншу вибрав часть:
Збирайтесь зараз у дорогу,
Поїде нас кількох із вами,
Просіть слізьми, а ми словами,—
То, чень, без письм, без просьб, без всього
Комісар пана вам віддасть».

Аж владувалась бідна пані:
«Спасибі вам, мої кохані!
Не дай бог вам такого зла!
Я вам ніколи не забуду!..
Я вам до гробу вдячна буду
За ваші добрії діла!..»

xx

По своїй келії тюремній,
Тісній, брудній, вогкій і темній,
Пан, ледве дишучи, ходив.
І гнів, і жаль його душив.
Вікно ґратоване високо,
Немов підсліпувате око,

Гляділо скоса у тюрму,
І рай зборонений, прекрасний —
Світ білий, сонця розблиск ясний
І лазуровий звід — йому
Являло, мучило й дразнило,
Гадючим мов жалом жалило...
І сам серед чотирьох стін
Ходив, мов звір у клітці бився,
То кляв, то богові молився,
То всею груддю кашляв він.

Мій боже милий, що з ним сталось!
За тих от кільканадцять днів
І половини не осталось
З давнього пана. Помарнів,
Насовивсь, бігає очима
Довкола, весь їх блиск погас,
Чоло глибокая морщина
Розбороздила, раз у раз
Покашлює і навіть кров'ю
Плює: «Се він як перший час
Сюди прийшов,— оповідали
Тюремні ключники мені,—
То ніби свому безголов'ю
Сам вірить не хотів. А далі
Як схопився, то по стіні
Трохи не дерся та кричав,
Все вколо себе бив, ламав,
І товк о двері головою,
І арештантською їдою
Нам всім на голови шпурляв.
Три дні не їв, не спав три ночі
І все до старости просився.
А староста і чуть не хоче
Про нього: саме виносився
До Львова. Присмирнів потому
Наш пан і їсти вже почав,
Лиш довго по ночах не спав
І нас під милий біг благав
Донести вість йому із дому.

Та нам комісар наказав
З ним говорити. Що й казати,

Що й келію йому дібрав,—
Поганшої не міг дібрати...
А ще до того приказав
Лиш раз на день, та й то смерком,
Його на прохід випускати».

От вже і нині вечоріє,
Ось ключник забряжчав замком.
«На прохід!» — крикнув. Пан поспішно
Взяв шапку й вийшов. «Як він сміє,—
Шептав в нетямі,— клятий шваб,
Як сміє він мене держати
Без суду й слідства? І чи вічно
Держатиме? Чом не чувати
Нічого з дому? Я ослаб —
Се байка,— але жінка! Боже!
Хто знає, сей поганець, може,
Хлопів підбурив, з мого дому
Лиш пожарище, а вона
Недужа, в муках десь кона?..
О, скоро так, то буде й твому
Життю кінець, ти, сатана!»

Тяжкі ті, невідступні мисли
Його пекли, і гнали, й тисли,
І він, затисши кулаки,
Біг, мов безумний, по надвірку...
Аж глип! Іде комісар в хвіртку,
За ним чотири гайдуки.
Комісар к ньому обернувся
І ідовито усміхнувся...
Той сміх Мигуцького немов
Ножем у серце заколов.
І, не чекаючи, що скаже
Комісар, він рвонувсь ураз,
Комісара за грудь потряс
І крикнув. «Кровопійце! Враже!
Чи ще із тебе не досить?
Чи ще ти моїх мук не сит?
Коли не сит, так доконай же
Мене відразу!» —
«Гвальт! Ратуйте!»—

Комісар крикнув, взад подався.
Тут пана гайдуки спіймали.

Він висапавсь і — засміявся.
«Го-го, Herr Schlachziz, не шартуйте,
От ви які! Ану там, чуйте,
Пан керкермайстер, Bank heraus! ¹»

Мигуцький зблід. «Се що значиться?
Я ж шляхтич!.. Ти би смів?.. Я... я...»

«О, прошу, прошу не шуриться!
Тепер в нас конституція!
І проти права й проти лука
Всі рівні. Хльопці, legt ihn platt! ²
Най пан пізна, що то за штука!
Legt ihn і всипте твацять п'ять!»

І дармо пан пручавсь, кричав,—
Прийшлось в конституційний час
Закоштувать того, чим сам
Колись так щедрий був для нас.

Встав, мов пришиблений, немов
Той труп блідий. Лиш з уст стиснутих
По крапельці стікала кров,
І кров'ю також налилися
Білки очей непевних, лютих.
Він звільна к німцю підійшов
І шепнув: «Ну, тепер молися!
Сього не подарую я,—
Се, швабе, буде смерть твоя!»

«Herr Schlachziz, пане топрочею,—
Спокійно німець відказав
І головою похитав,—
Gedenken Sie, was Sie da sprechen! ³
Се не кашить, то є Verbrechen ⁴,
То є похроса! Ви своєю
Шляхетською пихою сам
Сопі все лихо наропили!

Я ш тут то вас ішов в тій хвили,
Шоп топру вість потати вам.
Ось тут у мене ваша пані
І кльопи, що пули піттані
У вас,— вони сюта прийшли
Са вас просити. Кльопа клюпа,
Та топра, пане! Ваша пані
Мені роскасувала купа,
Як то вони їй помохли
У всім. Не міг я віткати
І йшов сюта, шоп вам свій піль,
Свою сневаху тарувати.
Та тохо, шо ся тутка стало,
Я тарувати вам не міг.
Тут Ordnung ¹ є отин тля всіх!
Ітіть ше, пане, геть віттіль
І сапувайте, шо пропало!»

Та дивне диво! Ті слова,
Що сповіщали пану волю,
Не то що не втишили болю,
А мов збільшили; голова
Його схилилась, згасли іскри
В очах, а хід, недавно бистрий,
Зробивсь повільний. Мов зовсім
Утратив тямку й почування,
Зробивши кроків шість чи сім,
Він став, оглянувсь — і ридання
Нараз ним затрясло усім.

Чого він плакав? Чи лиш з болю,
Чи з того, що ішов на волю?
Чи смерть вже близьку прочував?
Чи зрушила запекле серце
Мужицька добрість, що їй перше
Через насилля не визнавав?..

Отут моя кінчиться повість.
Що далі сталось — в двох словах
Скінчу. Запізно в пана совість
Порушилась. Грижа й тюрма

Його здоров'я підточила,
Так що заледво на ногах
Міг удержатися. Рішила
Лікарська рада, що нема
Рятунку, лиш в італьськім краю,
Під теплим небом. Що робить,—
Вже ж треба їхать, скоро рають!
Та відки грошей учинить?
Го-го, а від чого ж є жид
Услужний? Мошко наш не спить!
Як лиш учув, що панству гроші
Потрібні — духом прилетів...
(А як недавні нехороші
Часи були, то не являвся,
Але з злодіями змовлявся
І крадене в дворі добро
Скуповував у двораків.)
Оттой-то юда підлизався,
Підсунув гроші і перо,
А пан і сам не спам'ятався,
Як контракт з жидом підписав.
І поки жнива ще настали,
Пан з панею в Італю мчав.
Дітей кудись порозміщали,
Замкнули двір, а жид обняв
Село в оренду.

Рік минав,
Вернула пані вже вдовою,—
Пан на чужині десь сконав.

Жила самотньо, сумувала,
З людей ні з ким не розмовляла,
Лиш Мошко щиро припадав
Все коло неї і держав
Посесію. І ще пройшло
Літ кілька. Пані враз зібралась,
Не говорила, не прощалась
Ні з ким і десь кудись помчалась,
І слід за нею замело.

А Мошко закупив село.

Січень і лютий 1887